

СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЛУПАЗАРНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ¹

Пламен Мишев, Недка Иванова, Николай Щерев, Христина Харизанова*

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Земеделието традиционно е един от най-важните сектори на българската икономика. Независимо от всичките проблеми и противоречия в неговото развитие след 1990 г., секторът си остава един от стълбовете на българския общественно-икономически живот. Стабилното положително развитие на икономиката на страната през последните години намали относителната тежест на земеделието по отношение на създавания от него брутен вътрешен продукт и равнище на заетост, но въпреки това аграрният сектор и в бъдеще ще играе значителна роля в българската икономика и ще определя в немалка степен общото състояние на страната.

След 2007 г. българското земеделие се намира в качествено нова среда. България е член на ЕС и задължително прилага единните механизми за регулиране и управление на аграрния сектор, известни като Обща селскостопанска политика /ОСП/. ОСП представлява сложна система от мерки за подпомагане на земеделските производители, чието въздействие в значителна степен се определя от типа и характера на земеделските производствени структури в съответната страна – член на ЕС.

За българското земеделие е характерна силно изразена дуалистична структура – огромен брой малки стопанства, част от тях нестокови, а други полупазарни, и малко на брой, но големи производствени единици.

Според данни от преброяване на земеделските стопанства през 2003 г. 77% от стопанствата са с площ до 10 декара и обработват 7% от обработваемата земя. Обратно, 3000 производствени единици или 0,4% от производствените единици на страната обработват 76% от обработваемата земя. Едрите производствени структури са основно ангажирани в екстензивните производства /зърнопроизводство, маслодайни култури/ докато в интензивните сектори, независимо че се появяват отделни едри, ефективни производители, основната маса от производството се осъществява от дребните стопанства, които не притежават сериозен потенциал.

Безспорно дребните производители трудно могат да посрещнат изискванията на

¹ Изследванията в студията са резултат от участието на авторите в проекта по Шеста рамкова програма "Sustainability of Semi-Subsistence Farming Systems in New Member States and Acceding Countries" (S-farm), Contract No. 150652-2006 F1SC-DE

* Пламен Мишев е доктор на икономическите науки, професор в катедра "Икономика на природните ресурси" при УНСС, тел.: 81-95-280, e-mail: mishevp@unwe.acad.bg; Недка Иванова е доктор по икономика, доцент в катедра "Икономика на природните ресурси" при УНСС, тел.:81-95-234, e-mail: nivanova@omega.bg; Николай Щерев е доктор по икономика, главен асистент в катедра "Индустриален бизнес" при УНСС, тел.:81-95-412, e-mail: ind.business@unwe.acad.bg; Христина Харизанова е докторант в катедра "Икономика на природните ресурси".

ОСП за подпомагане. И ако от дребните, нестокови стопанства не може да се очаква съществен потенциал за растеж, безспорен интерес представляват полупазарните стопанства в България, за които можем да предположим, че поне част от тях имат потенциал за развитие и могат да се възползват от мерките на ОСП за подпомагане на земеделските производители.

Настоящата студия е насочена към анализиране на състоянието и установяване на тенденциите в развитието на полупазарните земеделски стопанства, както и към установяване на въздействието на инструментите на ОСП върху тях.

Основната цел, която си поставя авторският колектив, е **да се установят особеностите на българските полупазарни стопанства и да се разкрият възможностите за тяхното успешно развитие като пазарно ориентирани стопанства.**

Поставената цел може да бъде достигната чрез събирането на достатъчно изчерпателна информация в следните направления: подробна характеристика на членовете на тази стопанства – възраст, образование, семейно положение и др.; на основните селскостопански дейности, осъществявани в тях, вкл. остойностената лична консумация и приходи от продажби; възможностите за алтернативна работа – каква, разходи, приходи от нея; използвани национални и наднационални финансови инструменти, вкл. и за какво се използват; приходите и разходите на стопанствата за година от различни източници и направления; и не на последно място, очакванията на тези фермери за тяхното развитие.

2. АГРАРНИ ПРОИЗВОДСТВЕНИ СТРУКТУРИ В БЪЛГАРИЯ

2.1. Основни типове аграрни производствени структури

Производствените структури, които на настоящия етап осъществяват земеделска дейност и произвеждат земеделски продукти, са резултат на дълъг еволюционен процес и на специфичните условия във всяка една страна. В световното земеделие могат да се разграничат три основни типа производствени структури:

1. Агробизнес структури – големи, технологично сложни аграрни компании. Обикновено земеделската им дейност се разглежда като алтернатива за инвестиране, а производството им е изцяло пазарно насочено. Този род структури се срещат предимно в страни с добри условия за осъществяване на земеделска дейност и либерална аграрна политика – Бразилия, Аржентина и др.

2. Фермерски тип структури – обикновено това са производствени единици, изградени на семеен принцип. Те обединяват в себе си пазарно ориентирани структури в комбинация с живот в близост до природата. Подобни структури са характерни за развитите страни и изискват протекционистична аграрна политика.

3. Структури от селски тип – характерни са за развиващите се страни. Водещите мотиви са изхранване на домакинството и продажба на част от продукцията на пазара. Освен като белег на слабо развита икономика и общество те обикновено са продукт на аграрна политика, която изземва от тях доходи и ресурси.

2.2. Фактори, определящи развитието на аграрните производствени структури в България

Факторите, които влияят върху процеса по създаване и функциониране на земеделските производствени структури, както и върху тяхното пазарно поведение, могат да се систематизират в няколко групи:

1. Социално - демографски фактори. Характерна особеност за аграрния сектор в страните в преход е участие в производството на земеделски продукти предимно на лица, принадлежащи към социалните групи с ниски доходи, ниско образователно и квалификационно равнище и висока възрастова група. Това ограничава възможностите пред земеделското стопанство както при избора на производствени решения, така и при използване на мерките на общата селскостопанска политика².

2. Политика по отношение на поземлената собственост. Специфичният процес на преструктуриране и коопериране, както и възможностите за създаване на ефективни земеделски стопанства в значителна степен се възпрепятстват от голямата фрагментация на земята. Това твърде съществено се отразява и във взаимоотношенията между отделните стопанства.

3. Състояние на пазарите на земеделски продукти. Характерна особеност при недостатъчно развития пазар на земеделски продукти е поддържането на цените в сектора на относително ниско равнище и оттук – създаването на предпоставки за намалени възможности за избор на канали за продажби на продукцията от стопанството³.

4. Финансиране на земеделието. Финансовите институции все още не са ориентирали достатъчно своята дейност към предприемачите от аграрния сектор и трудно кредитират земеделските стопани. Това се дължи на по-високия оценен риск за финансовата институция, свързан с особеностите на земеделското производство. В крайна сметка ограничените финанси оказват влияние в посока на лимитиране на производствените решения на земеделските стопанства⁴.

Състоянието на разгледаните по-горе фактори за България, според редица автори (Мишев 2001), се отразява в посока на формиране на т.нар. „дуалистична структура“ на аграрния сектор в страната. Разбира се, тази структура не може и не бива да се разглежда като феномен единствено за България. Тя е характерна за развитието на аграрния сектор във всички страни в преход. Характерна особеност на „дуалистичната структура“ е формирането на две крайности в аграрните структури – много на брой, малки земеделски производители, формиращи незначителна част

² Мишев (2001), (2003), Сарис (1999), Kopeva, D. and Mihailov, D. (1999): Agrarian Reform, Regional Development and Business Opportunities in Regions with Ethnically Mixed Populations, Institute for Market Economy, Sofia, Bulgaria,

³ Мишев, Иванова, Костов (1998), Сарис (1999), Мишев (1996), (1997), (1999), (2001), (2006), Bachev H.(2005): Governing of land supply in Bulgarian farms, Development and Comp Systems 0511008, EconWPA; Иванова (2000)

⁴ Иванова, Тодоров, Зеца (2000), Csaki C., Kray, H., Zorya, S. (2006): The Agrarian Economies of Central-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States :An Update on Status and Progress in 2005, The Сарис (1999)World Bank, ECSSD - Environmentally and Socially Sustainable Development Europe, Eastwood (2004)

от аграрната продукция в страната, от една страна, и малко на брой големи земеделски стопанства, произвеждащи над 80% от общата земеделска продукция, от друга.

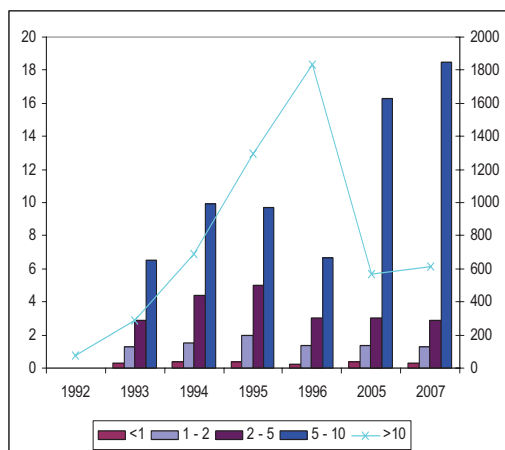
2.3 Развитие на аграрните производствени структури в България след 1990 г. Разпределение на аграрните производствени структури в България според размера на обработваемата земя, икономическия размер и относителния дял на продажбите

2.3.1. Динамика на земеделските структури по отношение на използваната обработваема площ

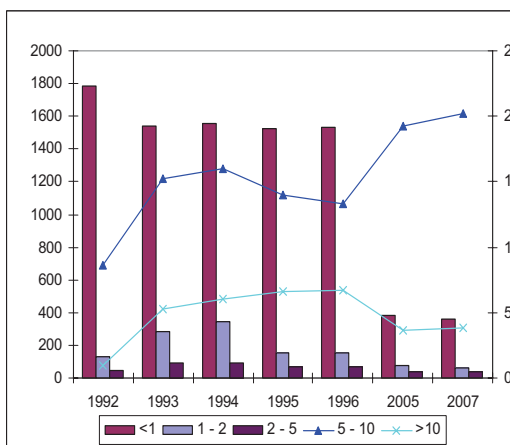
В периода на прехода формирането на съвременните производствени структури в българското земеделие е продължителен процес, започващ с възстановяването на собствеността върху земята и ликвидирането на старите кооперативни структури и със създаването на нови структури. На фигура 1 е представена динамиката на броя и средния размер на земеделските стопанства в периода на прехода. Както се вижда от фигурите, както броят на дребните земеделски стопанства (с обработваема земя до 1 хектар), така и техният среден размер остават относително постоянни за периода до 1996 г., докато броят и средният размер на останалите земеделски стопанства се променят изключително динамично. През периода 2005–2007 година се наблюдава намаление на броя на стопанствата, обработващи между 0.5 и 1 хектар.

Фигура 1. Динамика на броя и средния размер на земеделските стопанства в хектари

Бр. стопанства (в хил.бр.)

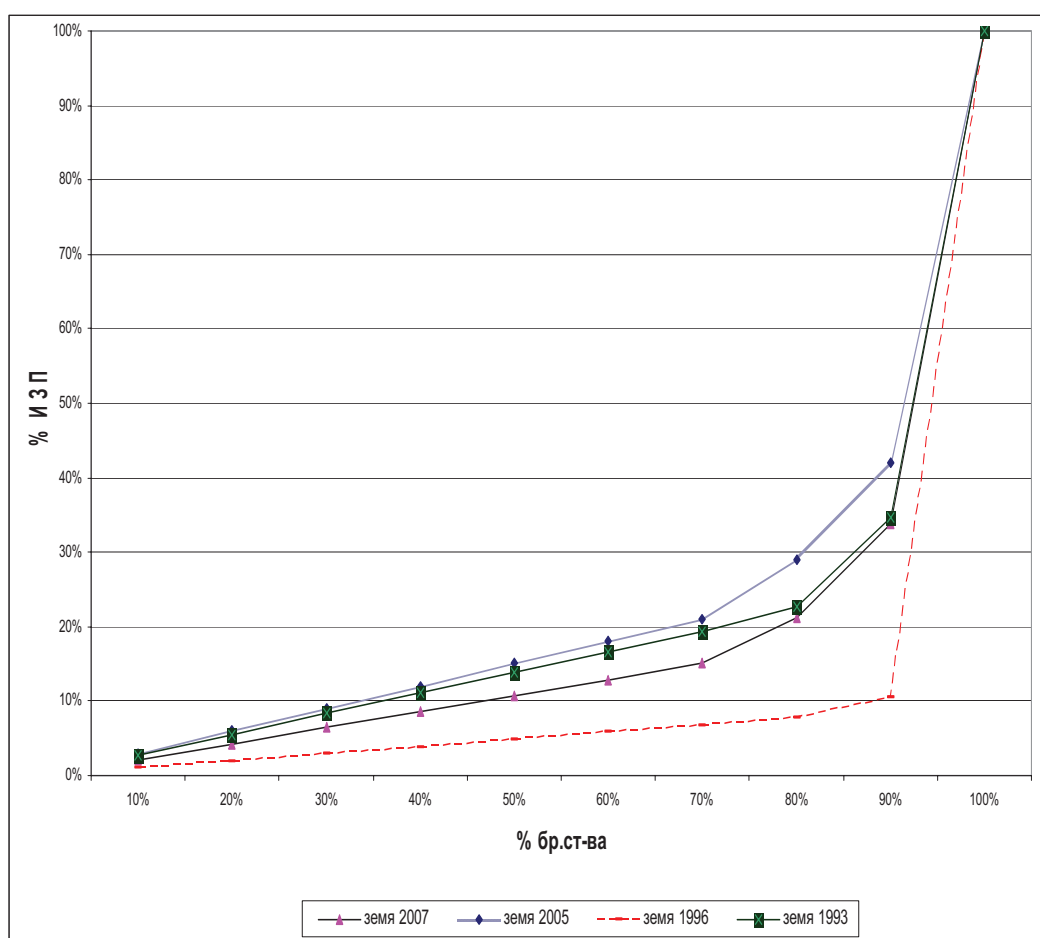
Среден размер на стопанства
(по използваната ЗП в ха)

Източник: The Role of the Agricultural Sector in the Transition to a Market Economy: Bulgarian Case Study (1992 – 1996), МЗП, Агростатистика (2003 – 2007) (5 – 10 и >10 дясна скала)

На фигура 2 е показано съотношението на броя земеделски стопанства и използваната от тях обработваема земя. От фигурата ясно се вижда, че в началото на прехода процесът на поляризация в земеделието на България се засилва. Ако през 1993 г. 90% от земеделските стопанства са обработвали 35% от земята, то през 1996 г. те са обработвали едва 10% от земята. През същия период останалите 10% от земеделските стопанства са обработвали респективно 65% и 90% от обработваемата земя, като от тях големите стопанства (с обработваема земя повече от 10 ха) са обработвали съответно 43% от земята през 1993 г. и 80% през 1996 г.

Фигура 2. Земеделски стопанства и ИЗП за 1993 -2007 г.

Източник: собствени изчисления

Процесът на поляризация на земеделските структури в страната продължава и след 1996 г. , но поради промяна на методологията, по която се извършва преброяването (през 2003 г. се преброяват само стопанства, които отговарят на приетото

специално за преброяването определение за „зеделско стопанство” /Приложение 1/ и по този начин земеделски стопанства с размер по-малки от 0.2 икономически единици не подлежат на изследване и са изключени от преброяването), не може да се извърши директна съпоставка на данните от двете изследвания.

Сравняването на данните за от следващите преброявания на земеделските стопанства показват интересни тенденции. В периода 2003-2005 година се наблюдава положителна тенденция и намаляване до голяма степен на дуалистичната структура на земеделските стопанства. След този период отново се наблюдава процес на засилваща се поляризация на земеделските стопанства и през 2007 г. до голяма степен структурата на стопанствата и тяхната ИЗП се доближава до тази на 1996 г.

Динамиката на изменение на броя на стопанствата след 2003 г. е представена в Табл. 1.

Таблица 1

Изменение в броя на стопанствата в България на база 2003 г.

Изменение в броя на стопанствата в България на база 2003 г.	
2005	2007
-20%	-28%

Източник: собствени изчисления на база данни от МЗХ

Съпоставянето на данните за 2003 г. и 2005 г. показва, че регистрираните земеделски производители са намалели от 665 548 през 2003 г. до 534 613 през 2005 г., или с близо 20%, а спрямо 2007 с 28%, което потвърждава тенденцията за намаление на броя на стопанствата в сектора. Може да се обобщи, че броят на стопанствата в България е намалял през 2007 г. с 11% спрямо 2005 г., като най-голямо намаляване се наблюдава в Югоизточния и Северозападния райони, където то е с 20%.

Основно намалението е в резултат от прекратяване на производствена дейност на физически лица⁵. Броят стопанства, които разполагат с използвана земеделска площ (ИЗП) през 2007 година, е приблизително 466.1 хил., като средната ИЗП на стопанство е 65 дка или с 13 дка повече, в сравнение с 2005 година. През 2007 г. общата ИЗП на стопанствата се увеличава с 11% – през 2005 г. те са обработвали 27 293 901 дка ИЗП, докато през 2007 година тя е 30 401 300 дка.

2.3.2. Динамика на земеделските структури по юридически статус

Следващата информация за структурата на земеделските стопанства в страната е за разпределение на стопанствата по статут и ИЗП в периода 2003–2007 г. (Табл. 2)

⁵ За целите на преброяването под физическо лице се разбира: стопанин /лице/, който не е регистриран по Търговския или друг закон, но има селскостопанска дейност или е самонает /регистриран/ като земеделски производител.

Таблица 2

Разпределение на стопанствата, по площ и статут

Статут	Брой стопанства			Площ – дка		
	2003	2005	2007	2003	2005	2007
Физически лица	648 274	515 300	476 956	8 796 778,2	9 147 394,6	10 334 681,7
Еднолични търговци	2870	2158	1828	3 408 613,8	3 545 969,4	4 087 862,1
Кооперации	1973	1525	1156	11 693 094,7	8 908 700,4	7 263 054,5
Търговски дружества	1331	1312	1763	4 691 970,9	5 225 591,5	7 818 844,7
Сдружения и други	360	234	217	454 338,7	466 245,4	1 003 006,6
Общо	654 808	520 529	48 1920	29 044 796,3	27 293 901,3	30 507 449,6

*Данните се отнасят само за земеделски стопанства с ИЗП

Източник: Агостатистика на България 2003,2005,2007

От данните в табл. 2 се наблюдава увеличение на площта, обработвана от сдружения, над два пъти през 2007 в сравнение с 2003 и 2005 г., но в същото време и намаление на техния брой.

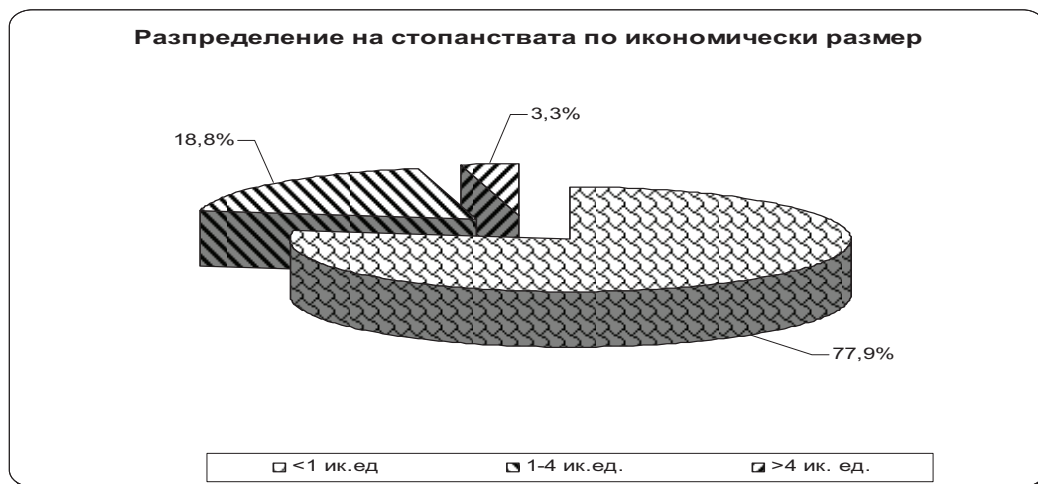
2.3.3. Динамика на земеделските структури по икономически размер и обем на продажбите

Ако разгледаме разпределението на стопанствата според икономическия им размер⁶, в България преобладаващата част от тях са с размер до 1 икономическа единица (77.9 %). На второ място по размер с 18.8% са полупазарните земеделски стопанства с икономически размер от 1 до 4 икономически единици, а останалата част от 3,5% са земеделски холдинги. (Фигури 3 и 4)

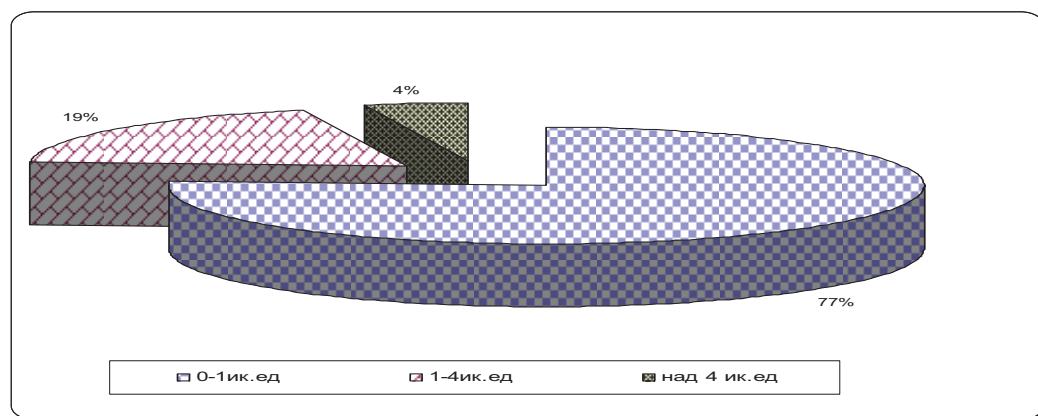
При преброяването през 2007 г. се наблюдава намаление на броя на стопанствата под 1 икономическа единица и увеличение на стоковите стопанства и на стопанствата с размер между 1 и 4 ик. единици. Тези данни още веднъж показват процесите, стартирали в земеделието, на увеличаване на размера на стопанствата както по средна площ, така и по икономически размер (Фигура 3 и Фигура 4).

⁶ Икономическият размер на стопанството се измерва чрез „стандартна икономическа единица” (ЕСУ) и се базира на добавената стойност (gross margin) на всеки от произвежданите агропродукти. 1 ЕСУ се равнява на 1200 добавени единици или на 1200 евро – б.а.

Фигура 3. Разпределение на стопанствата през 2005 г. според икономическия им размер

Фигура 4. Разпределение на стопанствата през 2007 г. според икономическия им размер

Източник: Собствени изчисления по данни на МЗХ – Агростатистика

Интерес представлява и структурата на стопанствата според относителния дял на техните продажбите. Според преброяването на земеделските стопанства през 2005 г., могат да се обособят 3 основни групи (Табл. 3):

- Консумиращи повече от $\frac{1}{2}$ от произведената продукция от стопанството;
- Продаващи над $\frac{1}{2}$ от общата селскостопанска продукция;
- Не консумират собствена продукция.

Таблица 3

Разпределения на стопанствата, по предназначение на произведената продукция 2005–2007 г.

	2005			2007		
	Брой стопанства, които консумират повече от 50% от стойността на селскостопанската им продукция	Брой стопанства, които консумират по-малко от 50% от стойността на селскостопанската им продукция	100% пазарно ориентирана продукция	Брой стопанства, които консумират повече от 50% от стойността на селскостопанската им продукция	Брой стопанства, които консумират по-малко от 50% от стойността на селскостопанската им продукция	100% пазарно ориентирана продукция
България	68,8%	27,6%	3,6%	69,8%	26,9%	3,3%

Източник: Собствени изчисления по данни на МЗХ – Агростатистика⁷

От таблицата се вижда, че през периода 2005–2007 г. няма голямо изменение на типовете стопанства според предназначението на продукцията, което до голяма степен запазва структурата на стопанствата по отношение на консумация от домакинството и продажби на селскостопанска продукция.

2.3.4. Структура на работната сила в земеделието

При анализа на характеристиките на аграрните производствени структури трябва да се отбележи, че е налице влошена възрастова структура на заетите в сектора. Това се отбелязва като един от основните проблеми в него. Според данни на МЗХ не повече от 5% от всички земеделски производители са млади хора (т.е. на възраст под 35 години), а над 55% от всички стопани са в пенсионна или предпенсионна възраст (т.е. на възраст над 55 години).

Голяма част от стопанствата в България използват фамилен труд за извършване на работните процеси в земеделието (Табл. 4).

От таблица 4 се вижда, че в периода 2003-2007 г. не се наблюдава изменение във вида на полагания труд по отношение на фамилен и нефамилен труд. Може да се отбележи, че с 4% нараства ролята на труда на собственика на стопанството за 2007 г. спрямо 2003 г., а в същото време намалява трудът на съпругата на собственика с 3% спрямо същия период.

⁷ http://www.mzgar.government.bg/StatPazari/Agrostatistika/pdf/Publication_FSS_2005_pdf/1_FFS_2005-TABLES-REVIEW-1-General_characteristics.pdf

Таблица 4

Разпределение на работната сила в стопанствата в периода 2003–2007 г.

Работна сила			Години		
			2003	2005	2007
			100%	100%	100%
От която:	Нефамилна		4%	5%	5%
	Фамилна		96%	95%	95%
	От която:	Собственик	51%	52%	55%
		Съпруг/съпруга	33%	33%	30%
		Други членове на домакинството	15%	15%	15%

Източник: собствени изчисления на база данни от МЗХ

3. ПОЛУПАЗАРНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА (ППЗС) В БЪЛГАРИЯ**3.1. Определение и роля**

Появата на полупазарните земеделски стопанства е резултат от извършване на реструктуриране на сектора в периода на преход на българската икономика. Могат да се посочат редица литературни източници, които обръщат внимание върху тази аграрна структура, но повечето от проведените изследвания са фокусирани в по-голяма степен върху социално-икономическите условия на прехода, отколкото върху този негов феномен. Поради това все още не се познават някои съществени характеристики, вкл. поведението на полупазарните стопани.

Литературното проучване показва, че много малко изследвания конкретно са насочени към изучаване особеностите на характеристиките на полупазарните стопанства в страната. Поради това в България понятието полупазарно земеделско стопанство в последните години е обект на множество разисквания. Като цяло в изследванията се приема, че полупазарно земеделско стопанство е това стопанство,

което консумира повече от произвежданата аграрна продукция отколкото продава на пазара. (Мишев 2001). До 2003 г. структурата на земеделските стопанства се разглеждаше най-вече като голям брой малки стопанства и относително малко по количество големи стопанства. Към края на 2002 г. и в началото на 2003 г., се въведе от някои автори (Костов и Лингард 2002, Алексиев 2003) терминът полупазарно земеделско стопанство. С определенията, въведени от посочените автори, може да се заключи, че те са част от натуралните /нестокови/ стопанства, но продукцията им е с частичен пазарен характер.

В България по дефиниция на Министерство на земеделието и храните (2005) като полупазарно стопанство се определя: лице на възраст до 60 години, чийто икономически размер на стопанството е между 1 и 4 икономически единици (ИЕ) и покрива изискванията за плащане на единица площ и/или за необлагодетелствани райони. Стопаните под 1 ИЕ се приемат за много малки (т.е. нестокови стопанства), а тези над 4 ИЕ – стокови стопанства.

Някои основни същностни характеристики на малките стопанства, голяма част от които са полупазарни, са разгледани от Сарис 1999, Мишев 2001, Алексиев 2003, Eastwood 2004. В обобщение на тези публикации може да се каже, че типичните полупазарни стопанства са малки и средни по размер и се опитват да комбинират две цели – осигуряване на земеделска продукция за собствено потребление и достигане на ефективно пазарно представяне (Алексиев 2003). Поради тази особеност устойчивостта на ППЗС се приема като резултат от влиянието на средата, вкл. използваните производствени практики, икономическата устойчивост на стопанството и социалния ефект от аграрната дейност.

Полупазарните земеделски стопанства от 2003 г. се считат като обособена група стопанства, която преди е била част от натуралните стопанства. Една от основните причини за съществуването на този тип стопанства е това, че в селските региони преобладава населението от най-ниските равнища на социалната стълбица в България. Заетите в „...крайградски градини и стопанства са по-ниско образовани и получават по-ниско от средното възнаграждение.” (Мишев 2001 – Глава IV)

В голяма степен социалната роля на малките стопанства, част от които полупазарни, е резултат от влиянието на демографския фактор, в т.ч. възраст и пол. През периода на трансформация на икономиката на България бяха нарушени основните производствени структури и връзки в страната и се появи силен демографски срив. Нарасна силно средната възраст на заетите в земеделието Средната възраст на членовете на едно стопанство в страната през 1998 г. е била около 62 години (Сарис 1999), което предполага и по-други производствени и жизнени цели за постигане.

В изследванията на аграрните производствени структури през последните години основен момент заема разкриването на ролята на поземлената реформа за формиране на съвременното българско фермерство (във всичките му форми и типове). Именно извършената поземлена реформа се посочва като основен аргумент за създаване на структурата на полупазарните стопанства или на малките стопанства. По-конкретно причината се обобщава в следното: за целите на реституцията земеделската земя беше разделена на две категории. Първата категория – земя в реални граници, състояща се от индивидуални парцели, границите на които са съх-

ранени и може да бъде възстановена съобразно съществуващите документи. Втората категория – раздробена земя, състояща се от парцели, обединени в общ земеделски масив при национализация на земята.” (Giovarelli 2001). По този начин „...фрагментираната земя е проблем за аграрните структури. Фрагментацията възпрепятства разгръщането на потенциала на стопанствата като стокови икономически единици.

3.2. Фактори за засилване на пазарната ориентация на полупазарните земеделски стопанства

Особено място в изследванията заема възможността за подобряване на пазарното представяне на малките стопанства, които в значителна степен са валидни и за полупазарните земеделски стопанства. В литературата се разглеждат няколко фактора, допринасящи за подобно развитие на малките стопанства, които до голяма степен важат и за ППЗС. Според Сарис 1999, Мишев 1999, 2001, Башев 1998 и др. един от основните фактори е чрез осигуряване на достъп до инфраструктура. Като основни инфраструктурни проблеми се разглеждат затруднения достъп до пазари на земеделска продукция; до финансови инструменти и др.

В това направление трябва да се отбележи, че въпреки доброто информационно осигуряване за състоянието на пазарите на земеделски продукти, тази информация не е достатъчна, за да се определят пазарни индикатори за представянето на отделните земеделски производствени структури, вкл. и ППЗС. Важни проблеми по отношение на пазарното представяне са посочени и разгледани от Мишев 1996, 1997, 2006. Общият извод от тях е, че основни причини за съществуването на малките стопанства, част, от които и полупазарни са: „... устойчивото намаляване на аграрната продукция, неефективни земеделски пазари и значителен спад в потреблението”. (Мишев 1996). Като резултат от тези проблеми се достига до извода, че „промяната в цените на продуктите заместители не влияе в достатъчна степен върху производството. Други фактори (завършеност на поземлената реформа, несвършен пазар) влияят в много по-висока степен върху производството, отколкото цената на стоките заместители и представянето на полупазарните стопанства.” (Мишев 1997). От това изследване може да се направи извода, че цените в този ранен период не оказват съществено влияние върху земеделските структури.

Друг важен фактор за подобряване на пазарната ориентация на стопанствата, разглеждан подробно в редица публикации, е подобряване на финансиране на земеделските производствени дейности от финансовите институции. За много от стопанствата възможността на финансиране се изчерпва единствено със средствата, отпуснати от държавния бюджет и предприемаческите програми.

Основно финансирането на земеделските стопанства досега се осъществяваше от държавния бюджет (Държавен фонд „Земеделие” – ДФЗ) и предприемаческата програма САПАРД. ППЗС практически не са получавали финансиране по тези програми, като полупазарни, а като земеделски стопанства, неотговарящи на изискванията за подпомагане.

Държавният бюджет, чрез структурата на ДФЗ, подпомага селскостопанските

производители в България, чрез множество мерки. През 2005 г., в България все още не се прилагат специализирани мерки за полупазарни земеделски стопанства и поради тази причина, получените субсидии са на база земеделско стопанство извършващо определена дейност, подпомагаща се от ДФ „Земеделие“.

Целевите плащания от ДФЗ, също са важни за подобряване на пазарното развитие на полупазарните стопанства в страната. Краткосрочните финансови линии за целеви субсидии, влияят директно върху развитието на полупазарните стопанства, а именно, субсидии, отпуснати за производството на картофи, зеленчуци, производители на мляко, отглеждане на животни, обработване на пустеещи земи и други.

Много мерки за развитие на селските райони – включват и професионално обучение, информационни дейности, също така и подпомагане на младите фермери, агро-екологични мерки и други са подходящи за полупазарните стопанства, което на бъдещ етап може да допринесе за засилване на пазарната ориентация.

Другият основен източник за финансиране, особено през периода на пред присъединяване е САПАРД. САПАРД е основната специализирана програма, подпомагаща земеделието и селските райони на страните кандидат членки. Тя се използва главно за да подготви, аграрният сектор и селските райони на страните, за които предстои да се присъединят към ЕС. Голяма част от полупазарните земеделски стопанства, по време на действие на програма САПАРД не могат да получават помощи, тъй като не могат да отговорят на изискванията за подпомагане.

3.3. Регионално разпределение на полупазарните стопанства в България

България е разделена на шест района за планиране^{8,9} (NUTS II): 1. Северозападен район за планиране, 2. Северен централен район за планиране, 3. Североизточен район за планиране, 4. Югоизточен район за планиране, 5. Южен централен район за планиране, 6. Югозападен район за планиране. Всеки един район включва области – общо 28 (NUTS III), в които са включени общо 262 административни центъра (NUTS IV).

Данните от преброяването, проведено през 2005 г. показват че измерени като относителен дял най-големите пазарно-орентирани стопанства са концентрирани в Северен централен, Североизточен и Южен централен район¹⁰.

За полупазарните стопанства данните показани в Таблица 5 сочат, че относителния им дял е най-голям в Южния централен район (32,1%) и Североизточния район (24,4%), докато в Северозападния и Югозападния райони преобладават малки по размер стопанства.

⁸ Закон за регионалното развитие Обн. ДВ. бр.14 от 20 Февруари 2004г., изм. ДВ. бр.32 от 12 Април 2005г., изм. ДВ. бр.88 от 4 Ноември 2005г.,изм. ДВ. бр.24 от 21 Март 2006г..

⁹ Изследването и статистическите данни са според действащия през 2007г. Закон за регионалното развитие. Към монета има промени в разпределението на областите по райони на планиране, което са в сила от 31.08.2008 г. Обн. ДВ. бр.50 от 30 Май 2008г. - ба

¹⁰ Това се потвърждава и по данни на Агрозистатистика, посочени в Таблица 4. – б.а.

Таблица 5

Структура на земеделските стопанства, среден икономически размер на едно стопанство за 2005 г. по райони на планиране, в %¹¹

Регион на планиране	Разпределение на земеделските стопанства (%)	Разпределение на стопанствата по икономически размер между 1 и 4 ИЕ (%)
България	100,0	100,0
Северозападен	10,5	7,4
Северен централен	14,7	13,7
Североизточен	18,5	24,3
Югоизточен	10,9	11,4
Южен централен	29,4	32,1
Югозападен	16,0	11,0

Следователно можем да стигнем до заключението, че ППЗС са разпространени във всички области на България, като стопанствата между 1 и 4 икономически единици варират от 7.4% до 32.1% от общия брой стопанства в различните райони на планиране.

4. УСТАНОВЯВАНЕ НА СЪСТОЯНИЕТО И ПЕРСПЕКТИВИТЕ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЛУПАЗАРНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

За определяне на конкретните обекти за изследване е приложена двустъпкова процедура, а именно:

1. избор на регион/и/ за провеждане на изследването
2. избор на конкретните стопанства за провеждане на интервюта в предварително подбраните региони.

4.1. Избор на регион за изследване

Във всички региони на ниво NUTS II в България преобладават дребните земеделски стопанства. Югозападният регион е изключен поради уникалните характеристики от гледна точка на продуктова структура, пазар на земята и възможности за растеж на земеделските стопанства. От останалите райони, на основата на случаен подбор, бяха избрани за провеждане на изследването Северозападен и Северен централен регион.

Подборът на следващите нива на избор на обекти на изследване отново бяха осъществени на основата на случайния подбор, а именно:

¹¹ МЗХ, 2006, Структура на земеделските стопанства в България

1. Произволен избор на две области на ниво NUTS III.
2. Избор на 2 или 3 общини (NUTS IV) за всяка от избраните области.
3. След проведения случаен подбор анкетното изследване е извършено в следните населени места – таблица 6.

Таблица 6

Избрани региони за провеждане на изследване

Регион на планиране (NUTS 2)	Област (NUTS 3)	Община (NUTS 4)	Населено място
Северозападен	Видин	Брегово	Балей
			Брегово
			Връв
			Гъмзово
		Грамада	Водна
			Грамада
			Тошевци
		Ново село	Ново село
			Флорентин
	Враца	Бяла Слатина	Попица
			Бардарски геран
			Баркачево
			Бяла Слатина
			Враняк
		Криводол	Главаци
			Баурене
			Пудрия
			Ракево
Северен централен	Велико Търново	Велико Търново	Ресен
		Полски Тръмбеж	Павел
		Горна Оряховица	Върбица
			Горски долен тръмбеж
			Поликрайще
			Долна оряховица
	Ловеч	Ловеч	Александрово
		Летница	Летница
		Луковит	Дерманци
			Ъглен

Източник: анкетно проучване

4.2. Избор на стопанства за изследване

Изборът на земеделски стопанства в предварително избраните региони, области и селища е извършен на случаен принцип. При осъществяване на подбора са избрани такива, които отговарят на определението, което е прието (от 1 до 4 ЕСУ), като за целта е използвана информация за приходите за единица производство при различните култури и животни.

Анкетираните ППЗС се разграничават по:

- социален статус (заети в стопанството, работа на заплата, пенсионери, безработни и други);
- обработваема земя (собствена, наета или отдадена);
- производствена структура (растениевъдство, животновъдство и смесен тип структури);
- земеделски субсидии (незапознати, запознати, кандидатствали, получили);
- очаквано бъдещо развитие на ППЗС (напускане на аграрния сектор, производство за собствена консумация, намаляване на дейността, запазване на дейността и разширяване на дейността);
- етническа принадлежност на собствениците (българи, турци, роми и други);
- възраст (25–75 години).

4.3. Структура на анкетата

Интервютата с отделните земеделски производители са осъществени, като е използван предварително подготвен въпросник. За по-пълното изучаване на ППЗС при дизайна на анкетата са включени няколко групи въпроси, свързани с характеристиката на домакинствата, както и въпроси, свързани със земеделската дейност. Важно е да се спомене, че при този тип стопанства е много сложно да се раздели стопанството от домакинството и в повечето случаи домакинство и стопанство се явяват като синоними.

Анкетната карта условно бе разделена на следните групи:

1. Кои са характеристиките на ППЗС? Кои са основните характеристики на стопанствата и на домакинствата, притежаващи ППЗС?

А) характеристики на домакинствата:

- брой на членовете на домакинствата;
- възрастова структура;
- образователно равнище;
- квалификация и опит в земеделието;
- структура на доходите на домакинството (от стопанството, от работна заплата, собствен бизнес, социални плащания);
- равнище на използваната за собствена консумация земеделска продукция;
- паричен баланс на домакинството;
- етническа принадлежност.

Отговорите на тези въпроси дават възможност да се изследват домакинствата на полупазарните земеделски стопанства и как различните фактори (образователно

равнище, доходи от заплата и т.н.) оказват влияние върху стопанството и неговото развитие.

Б) характеристики на земеделското стопанство:

- размер на стопанството в хектари;
- производствена структура (дял на животновъдната продукция), продуктова специализация;

- продуктова интензивност – закупени материали и сеитбообращение.

Тази част може да послужи за извеждане на характеристиките на полупазарните земеделски стопанства.

В) поведенски характеристики на анкетираните:

- цели на анкетирания;
- взаимовръзки, коопериране, членство в организации и други на анкетирания и неговото домакинство.

Г) характеристики на институционалната среда:

- достъп до обществена инфраструктура;
- размер на социалните придобивки;
- размер на субсидиите за земеделие;
- достъп до капитал, пазар, работна сила.

Основна цел на характеристиките на институционалната среда е да може по-добре да се разбере средата, в която функционират стопанствата, и възможността им за достъп до различните ѝ елементи.

2 Жизненост на стопанствата. До колко жизнеността на земеделското стопанство, зависи от производителността и от социалноикономическата среда.

А) до колко значима е ролята на социалния и политическия трансфер;

Б) какъв е ефектът на равнището на пазарна ориентация на ППЗС;

В) какъв е ефектът от диверсификацията на доходите от ППЗС.

3. Може ли ППЗС да бъде бенефициент по настоящите програми, подпомагащи сектора.

А) доколко ППЗС могат да кандидатстват за получаване на земеделски помощи:

- запознати ли са с настоящата аграрна политика;
- как оценяват сложността на процедурата за кандидатстване;
- как оценяват полезността на мерките спрямо техните стопанства;
- какви са техните намерения за бъдещо кандидатстване по тези мерки.

Б) как ППЗС характеризират своето участие по мерките на аграрната политика.

В) как получените по мерките субсидии се използват от различните ППЗС.

4. Какво е бъдещето развитие на ППЗС.

А) какви промени се очакват във външната среда (земя, труд, капитал, пазари, конкуренция и други);

Б) какви стратегии ще предприемат ППЗС;

В) кои типове ППЗС ще напуснат сектора;

Г) стопанството ще продаде или отдаде под наем притежаваната земя;

Д) кои типове ППЗС ще започнат да произвеждат само за собствена консумация;

Е) кои типове ППЗС ще предпочетат да диверсифицират своите парични потоци.

5. До колко жизнени са в бъдеще различните типове ППЗ.

5. ОСНОВНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Събирането на първичните данни по изследването на ППЗС в България е проведено в периода 23 юли – 24 август 2007 година. Интервюирани са 185 представители на стопанства, разпределени по региони, области, общини и села, съобразно изведената по-горе процедура. Разпределението на анкетираните домакинства по региони, области, общини и населени места е представено на таблица 7.

Таблица 7

Разпределение на анкетираните домакинства по региони, области, общини и населени места

Регион на планиране (NUTS 2)	Област (NUTS 3)	Община (NUTS 4)	Населено място	Брой на интервюирани ППЗ	Брой на ППЗС в населеното място*
Северозападен	Видин	Брегово	Балей	2	109
			Брегово	9	422
			Връв	6	230
			Гъмзово	3	157
		Грамада	Водна	4	51
			Грамада	7	572
			Тошевци	3	102
		Ново село	Ново село	5	505
			Флорентин	6	194
		ОБЩО за област Видин			45
	Враца	Бяла Слатина	Попица	7	352
			Бардарски геран	6	218
			Баркачево	3	226
			Бяла Слатина	2	797
			Враняк	8	156
		Криводол	Главаци	5	134
			Баурене	2	149
			Пудрия	7	248
			Ракево	5	272
		ОБЩО за област Враца			45
	ОБЩО за Северозападен регион			90	4894

Северен централен	Велико Търново	Велико Търново	Ресен	16	462
		Полски Тръмбеж	Павел	5	246
		Горна Оряховица	Върбица	6	213
			Горски долен тръмбеж	1	75
			Поликрайище	11	169
			Долна оряхови- ца	6	223
		ОБЩО за област Велико Търново			45
	Ловеч	Ловеч	Александрово	15	317
		Летница	Летница	14	340
		Луковит	Дерманци	12	524
			Бглен	9	263
	ОБЩО за област Ловеч			60	1444
	ОБЩО за Северен централен регион			95	2832

Забележка: * – По данни на Агростатистика.

Анкетираните стопанства притежават различен социално-икономически статут и произвеждат разнообразна земеделска продукция. Всичките стопанства, попаднали в анкетното проучване, продават част от продукцията си, като тази част не надвишава 50%. Средно изследваните ППЗС се състоят от 3^{-ма} членове (Фигура 5.).

Средният размер на домакинствата на полупазарните земеделски стопанства е 2,91 души. От тях 0,92 са пенсионери, 0,36 са безработни, 1,06 са работещите основно на заплата, а 0,35 имат за основна дейност фермерство.

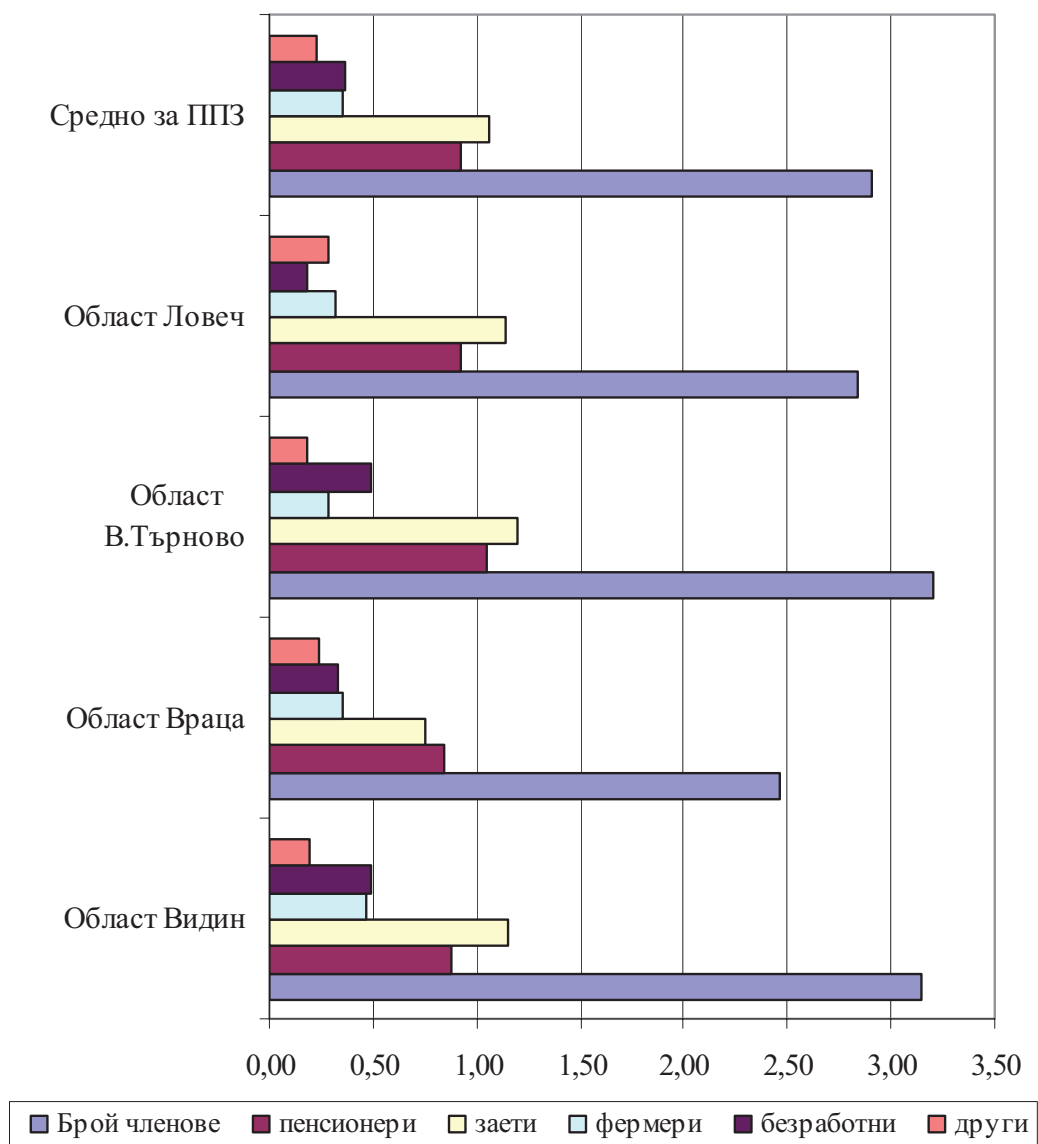
Повечето от анкетираните ППЗС притежават собствена земя, но нейното използване е различно. Наблюдава се значима разлика между двата изследвани региона, като около 80% в Северозападна България притежават собствена земя, а за Северен централен регион не се наблюдават стопанства без земя. (Фигура 6).

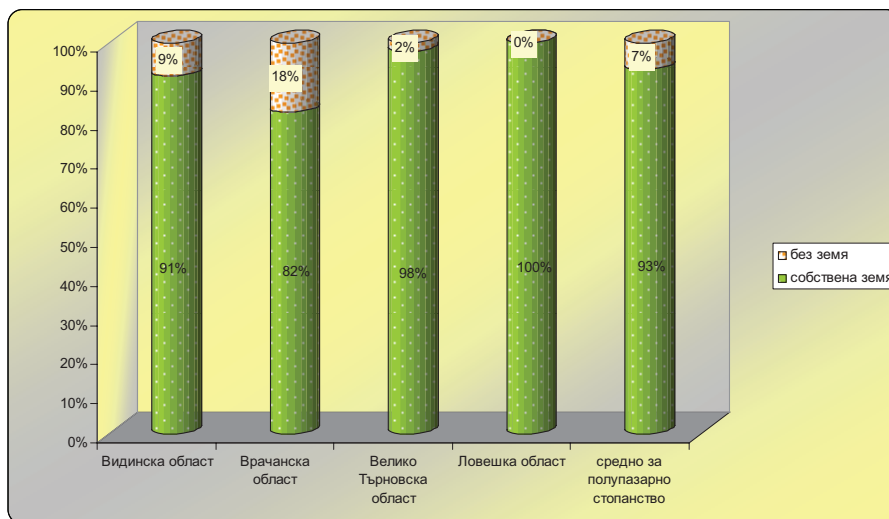
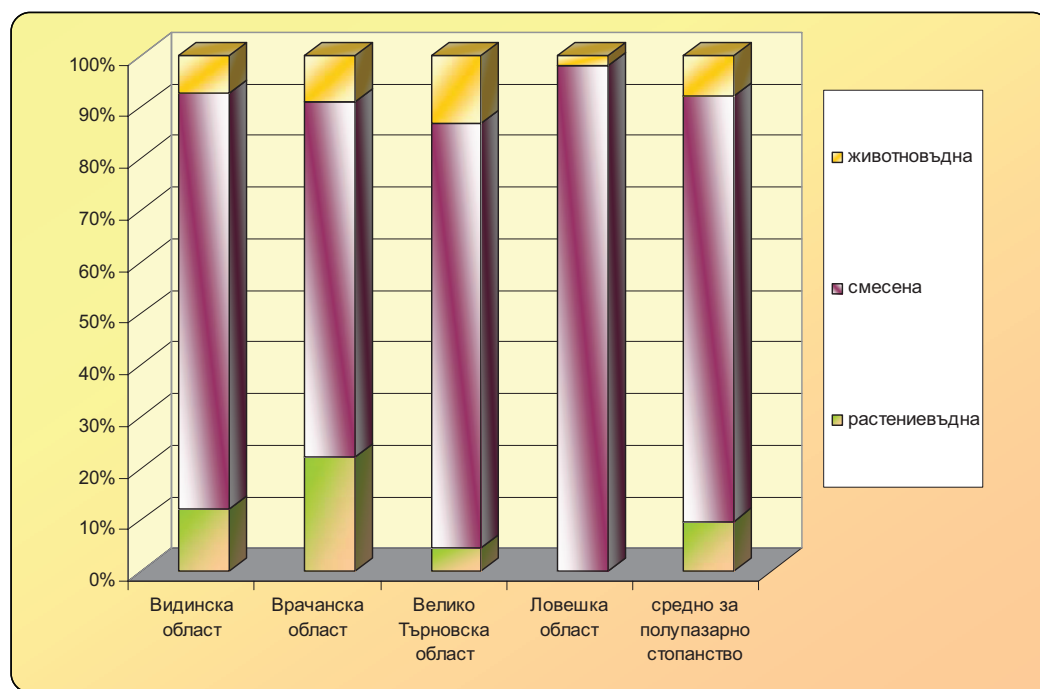
От фигура 6 се вижда, че са много малко стопанствата, които осъществяват земеделска дейност, а не притежават земя. В Ловешка област изцяло дейността на стопанствата се извършва на собствена земя, докато във Врачанска област 18% от анкетираните използват главно арендована земя.

В изследваните райони се наблюдават съществени различия по отношение на продуктовата специализация на изследваните стопанства. Стопанствата в Северозападен регион са специализирани предимно в животновъдство, а в Северен централен – в растениевъдство и дребно скотовъдство (Фигура 7).

Данните от проучването показват, че преобладаващата специализация на изследваните стопанства е смесена. По областите може да се отбележи, че във Врачанска област близо 20% от стопанствата са специализирани в растениевъдни дейности, докато в Ловешка в извадката не са попаднали такива структури.

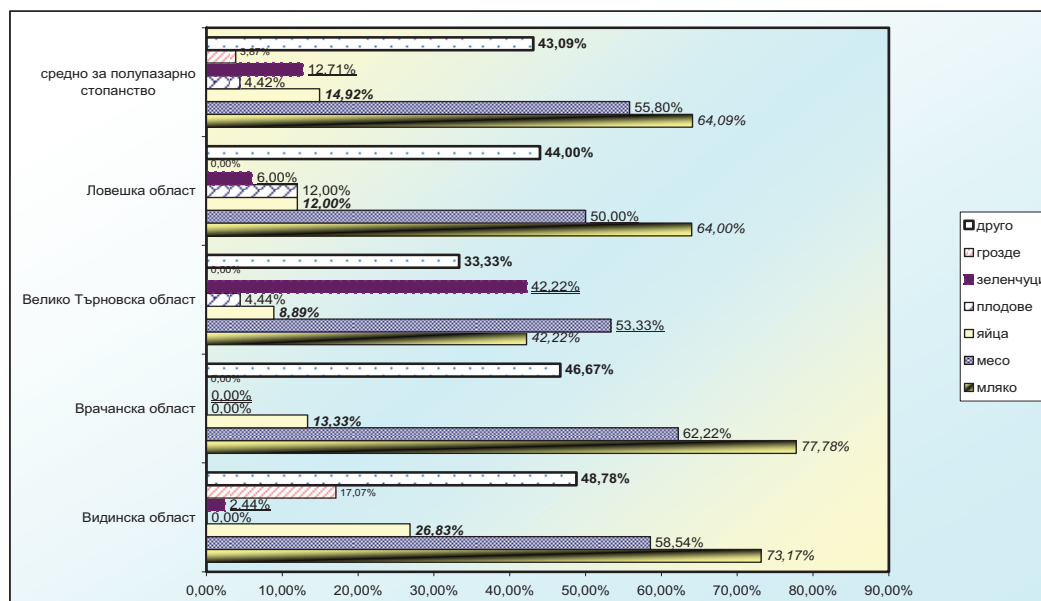
Фигура 5. Структура на изследваните домакинства по заетост на членовете

Фигура 6. Дял на ППЗС, притежаващи собствена земя, по области на изследване**Фигура 7. Специализация на стопанствата по области**

В резултат на различната продуктова специализация реализираната на пазара земеделска продукция се различава в четирите области (Фигура 8).

Фигура 8. Разпределение на стопанствата по видове реализирани продукти и области (в %)

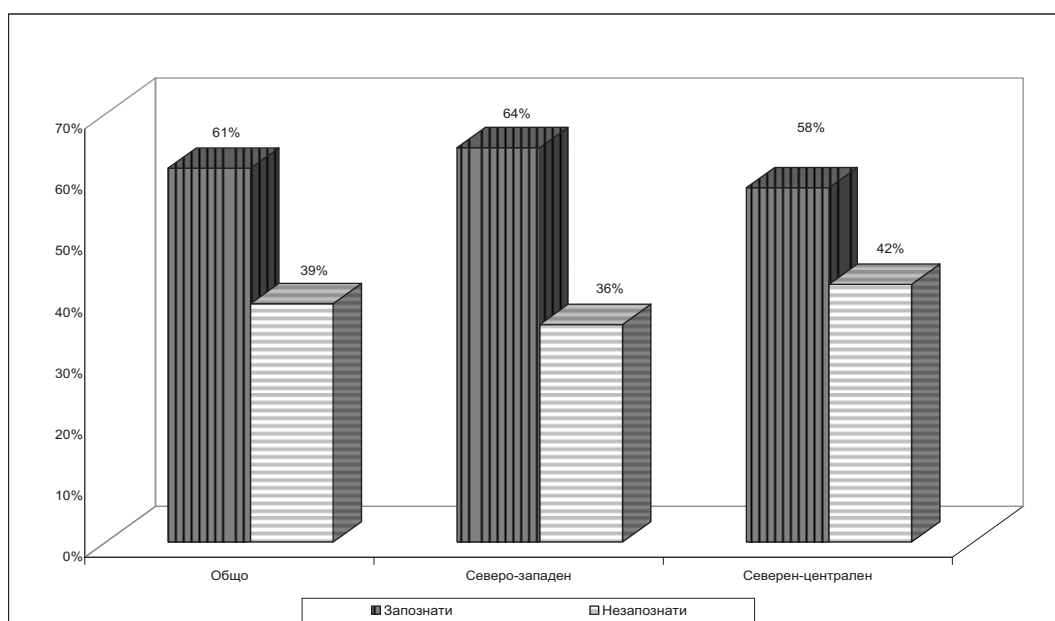
От продуктите с пазарна насоченост най-често са реализирани продажби на мляко (64% от всички стопанства), следвани от месни продукти – 55.8%. Също така, голяма част от продукцията, включена в графа други, не е разделена, тъй като тук главно се отчитат епизодични продажби на други земеделски продукти като вълна, кожи от животни и т.н.

Анкетните данни позволяват да се изследва доколко полупазарните земеделски производители познават задължителните изисквания към производството и какви според тях са възможностите им да спазват тези изисквания. Анализът на анкетните данни е осъществен в три аспекта: степен на запознатост с изискванията за производство, стандартите и изискванията за безопасност на храните; възможности за изпълнение на изискванията; и възможности за адаптиране.

Спазването на предвидените изисквания на стандартите за опазване на околната среда; на наредбите за хуманно отношение към животните; за безопасност на храните и стандартите за качество на храните и т.н. може да се разглежда като съществена предпоставка за перспективите за използване на европейските земеделски фондове. Анализът на резултатите от анкетата показва, че около 1/3 от анкетираните стопани нямат представа какви са изискванията в ЕС по отношение на отглеждането на животни и земеделски култури. Доколкото за пълното спазване на тези изисквания имаме преходен период, то съществуването на тези стопанства, които не са запознати с изискванията за различните производства, не е сериозно

застрашено през този период. От 2010 г. обаче тези изисквания стават задължителни и ако не се положат усилия за разясняването на изискванията в тази група стопанства, тяхното съществуване ще бъде сериозно застрашено или по-точно казано те няма да имат правото да излизат на пазара, което безспорно ще доведе до свиване на тяхната дейност. Това може да се окаже съществена пречка за запазване на дейността им като земеделски стопанства, изнасящи част от продукцията си на пазара. (Фигура. 9).

Фигура 9. Степен на запознатост с регламентите на ЕС в областта на аграрната политика

За задълбочаване на анализа стопанствата, които познават изискванията за производство, отговарят и на въпроса за възможността за адаптация на стопанството им към тези изисквания.

От запознатите с различните регламенти на ЕС 5% смятат, че изобщо няма да успеят да спазят всички изисквания на нормативната уредба в областта. 14 % биха се справили безпроблемно. По-детайлна информация относно отговорите е представена на Фигура 10 (скалата за оценка на адаптирането е: 1 – много трудно, 2 – по-скоро трудно, 3 – нито трудно, нито лесно, 4 – по-скоро лесно, 5 – много лесно).

Средната оценка за адаптирането на земеделските стопанства е дадена в Таблица 8. Анализът на получените резултати по отношение на възможностите за адаптация показва, че ППЗС трудно могат да се адаптират към изискванията.

Фигура 10. Средна оценка на възможностите на полупазарните стопанства за изпълнение на изискванията на ЕС

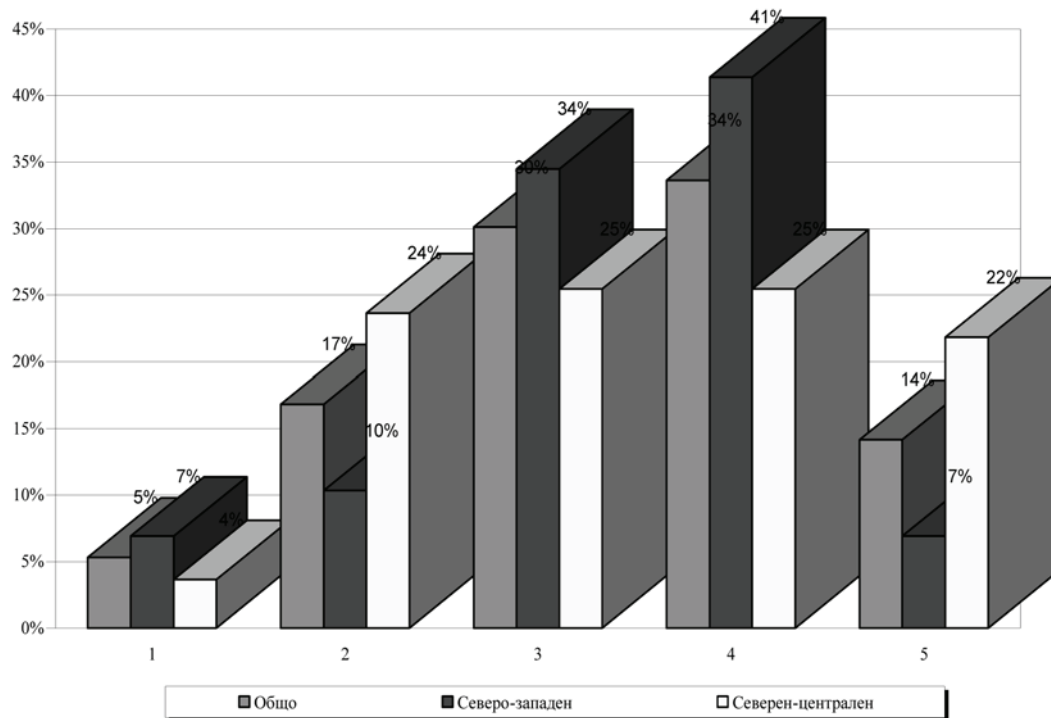

Таблица 8

Средна оценка на адаптирането на стопанствата към ЕС стандартите

	България	Северозападен	Северен централен
Опазване на околна среда	3	3	4
Ветеринарни и фитосанитарни стандарти	3	3	3
Безопасност на храните и стандарти за качеството	3	3	3
Хуманно отношение към животните	4	4	4
Производствени квоти	3	3	3

Легенда: 1 много трудно, 2 по-скоро трудно, 3 нито трудно, нито лесно, 4 по-скоро лесно, 5 много лесно

Степента на познаване на мерките на аграрната политика в значителна степен определя и възможностите на ППЗС за развитие. Анализът на анкетните данни обаче показва, че мерките на прилаганата аграрна политика в периода до присъеди-

няването на страната към ЕС не са много познати на анкетираните стопани. Това може да се обясни с факта, че голяма част от стопанствата не отговарят към момента на анкетирането на дефиницията за земеделско стопанство и/или не са се регистрирали като земеделски производители. Също така, анкетното проучване е направено през 2007 г. и специфичните мерки за този вид стопанство все още не са влезли в сила. Независимо, че практически отсъстват такива фермери, които въобще не са чували за мерките за подпомагане на земеделските стопани, трябва да се отбележи сравнително ниската степен на познаване на възможностите за финансиране на земеделската дейност. От всичките 34 възможни мерки анкетираните стопани "разпознават" без проблем само 7 от тях, а именно за:

- субсидии за произведена пшеница (63%);
- субсидии за произведена царевица (52%);
- директни плащания за произведено и продадено мляко (63%);
- директни плащания за създаване на масиви с трайни насаждения (лозя и др.) (51%);
- мярката за инвестиции в земеделието (75%);
- мярката за развитие на селските региони (53%);
- мярката за развитие на селската инфраструктура (52%).

Останалите мерки се разпознават от анкетираните в много по-малка степен, като част от мерките са известни на не повече от $\frac{1}{4}$ от анкетираните.

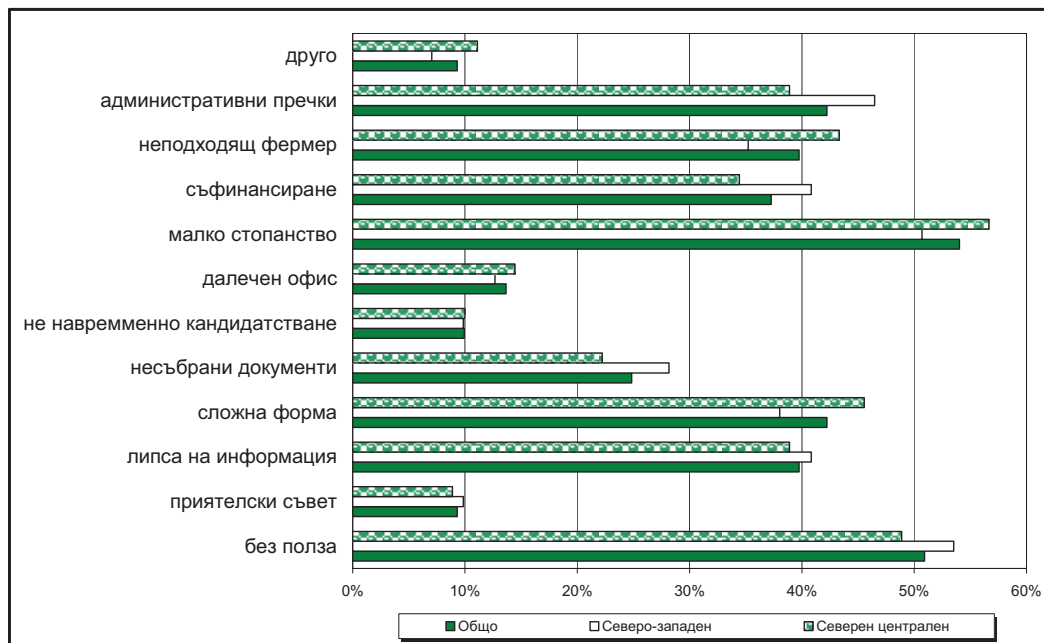
В Националния план за развитието на земеделието и селските райони е включена специфична мярка за подкрепа на ППЗС. Тази мярка влезе в сила през септември 2008 г., но още през 2007 г. бяха организирани информационни дни за запознаване на земеделските производители с възможностите, които им се предоставят с програмата. Въпреки това изследването показва, че дори специфичната мярка за финансиране на полупазарните земеделски стопанства е известна едва на 25% от анкетираните. Същевременно при подробно разясняване на същността на тази мярка и възможните изгоди от нейното усвояване се установява, че близо $\frac{2}{3}$ -ти от земеделските стопанства декларират желание да кандидатстват в бъдещ период и оценяват посочената мярка като полезна за тях и техните стопанства.

По отношение на използването на мерките на аграрната политика изследването сочи, че едва около 20% от анкетираните са кандидатствали за субсидия на тяхната земеделска дейност през 2006 г. Производителите са кандидатствали по 10 мерки, като най-добре представени са мерките субсидии за продадено мляко (кандидатствали 40% от анкетираните); плащания за единица площ (31%); субсидии за произведена царевица (7%) и др.

Причините за този нисък процент са много и комплексни, като сред най-важните по мнението на анкетираните са: (Фигура 11.):

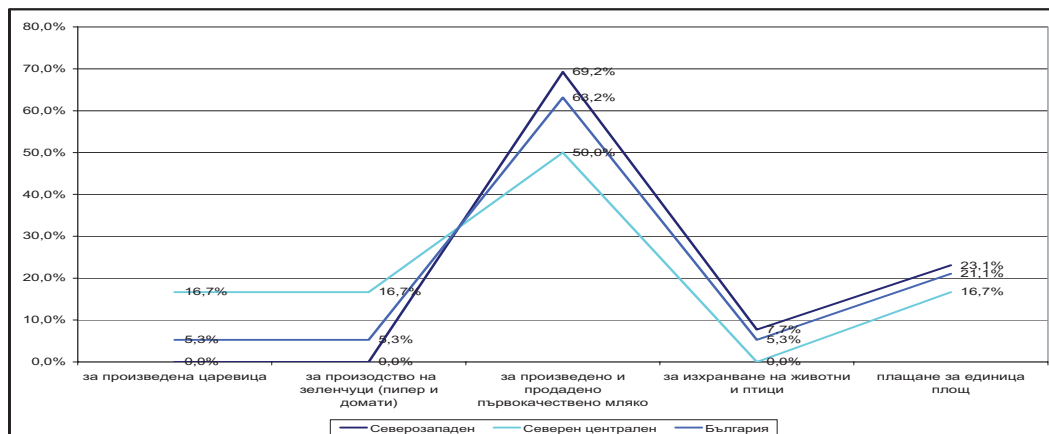
- малкият размер на стопанството (54%);
- не виждат икономическия ефект от субсидията (51%);
- високите административни разходи (тук стопаните имат предвид разходите за няколко посещения до дирекциите по земеделие и гори) (42%);
- сложната форма и големият обем необходими документи (42%).

Фигура 11. Основни причини, поради които стопанствата не са кандидатствали за подпомагане

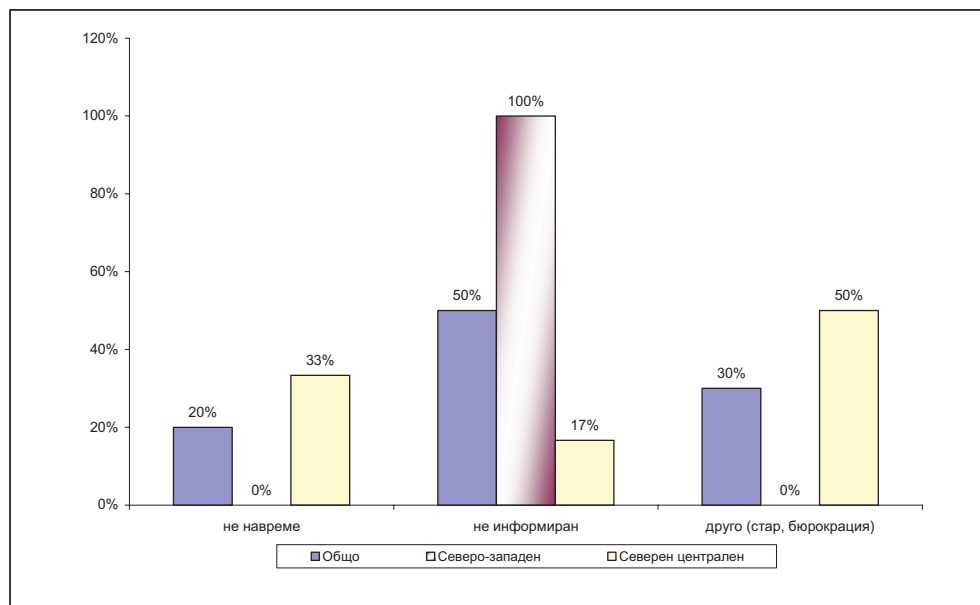

Като основна причина за отказ от субсидиране стопаните изтъкват, че стопанствата са им прекалено малки и не могат да покрият изискванията за кандидатстване. Голяма част от стопанствата посочват и като причина, че не биха имали полза от подпомагане.

По отношение на резултата от кандидатстването по различните мерки анализът на анкетата показва, че производителите са получили подкрепа само по 5 мерки (субсидии за продадено мляко (63%); плащания за единица площ (21%); субсидии за произведена царевица (17%) и т.н. Разпределението на получените суми е представено на Фигура 12.

Фигура 12. Разпределение на изплатените субсидии, по видове мерки¹²**Разпределение на изплатените субсидии по региони**

Анализът на отговорите на анкетирания по отношение на групата въпроси, свързани с аграрната политика, показва, че независимо от по-слабото познаване на мерките за субсидиране, в Северозападния регион производителите са получили с пъти повече субсидии и по повече мерки. Според анкетата причините за ниския процент стопанства са, както следва (Фиг.13):

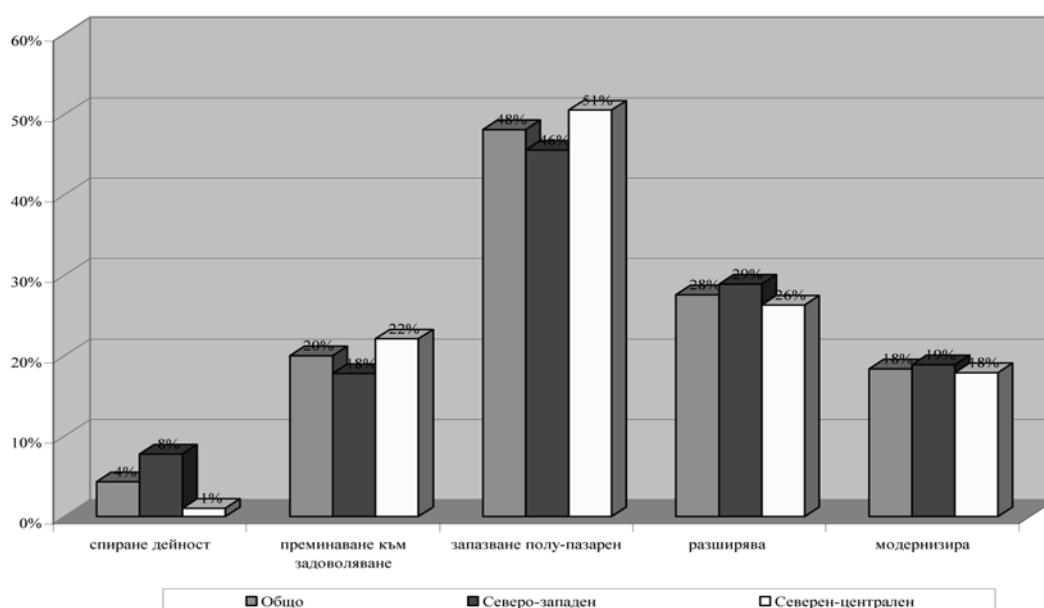
Фигура 13. Основни причини за отказ на подкрепа¹³

¹² Извадката включва 185 анкетирани стопанства по проект S-farm

¹³ Извадката включва 185 анкетирани стопанства по проект S-farm

Анализът на отговорите на анкетираните производители по отношение на желанието им за бъдещото развитие (Фигура 14) показва, че едва 28% от тях имат желание да развият (разширяват) своето стопанство /ферма/. Най-висок е относителният дял на тези, които искат да запазят размера на досегашната си земеделска дейност (48%). Останалата ¼ от земеделските стопани може би ще намалят или прекратят своята земеделска дейност и не считат, че могат да бъдат бенефициенти по различните програми за подкрепа на земеделските стопанства. Отговорите на тази група могат да се обяснят с високата възрастова структура на земеделските стопани в нея и/или с малкия пазарен дял на произвежданата от тях продукция.

Фигура 14. Очаквано развитие на полупазарните стопанства

В обобщен вид изменението на факторите, влияещи върху поведението на земеделските производители, е показано в Табл. 9.

Таблица 9

Очаквани промени в основните фактори, оказващи влияние върху развитието на полупазарните стопанства за 5 годишен бъдещ период

1. Промени на пазара на земеделска земя		
		отн. дял, %
рента	ще има повече предлагана земя	50%
	без промяна	39%
	ще се предлага по-малко	11%
	цената на рентата ще се увеличи	71%
	на същата цена	25%
	цената на рентата ще намалее	3%
продажба	повече предлагана земя	66%
	без промяна	20%
	по-малко предлагана земя	14%
	цената на земята, предлагана за продажба, ще се увеличи	81%
	на същата цена	15%
	цената на земята, предлагана за продажба, ще намалее	4%
2. Промени на пазара на труда		
		отн. дял, %
в градовете	ще се разкрият повече работни места	66%
	без промяна	24%
	ще намалее работните места	10%
	цената на труда ще се увеличи	82%
	цената на труда ще се запази	17%
	ще намалее цената на труда	1%
в селата	ще се разкрият повече работни места	19%
	без промяна	38%
	ще намалее работните места	43%
	цената на труда ще се увеличи	45%
	цената на труда ще се запази	42%
	ще намалее цената на труда	13%

3. Промени на цените в аграрния сектор		
		отн. дял, %
селскос- топански про- дукти	увеличение на цената на аграрни продукти	82%
	без промяна	15%
	намаление на цената на аграрни продукти	3%
разходи за мате- риали	разходите за материали ще се увеличат в по-голяма степен спрямо цената на селскостопански продукти	71%
	ще нараснат със същия темп, както цените на крайната продукция	21%
	без промяна	6%
	разходите за материали ще намалеят	2%
инвестиции в селското сто- панство	инвестициите в сектора ще нарастват	79%
	ще запазят нивото си	17%
	ще намалеят инвестициите в сектора	4%
4. Промени на пазара на капитал		
		отн. дял, %
общо на капиталовия пазар	ще се отпускат повече заеми	68%
	без промяна	20%
	ще се отпускат по-малко заеми	12%
	условията за кредити ще се подобрят	49%
	същите условия	26%
	условията за кредити ще се влошат	25%
за аграрен сектор	ще се отпускат повече заеми	50%
	без промяна	30%
	ще се отпускат по-малко заеми	20%
	условията за кредити ще се подобрят	43%
	същите условия	34%
	условията за кредити ще се влошат	23%

Факторите, които влияят върху избора на земеделските производители за развитие на техните стопанства, са разнообразни и комплексни. Сред най-често посочва-

ните фактори, които влияят върху този избор, са: цените на земеделските продукти; равнището на заплащането на труда (но те са и собственици, т.е. при тях е не заплащане, а доход); ниското равнище или строгите условия за получаване на предвиджани субсидии в сектора и т.н. Сред основните фактори, които определят нежеланието или липсата на възможност за разширяване на дейността, са:

- очакванията за подобряване на общото състояние на пазара на труда в градовете (повишаване на равнището на търсене и на заплащане на труда), породено от значителните инвестиции в инфраструктурни проекти (например АЕЦ Белене и др.) и в същото време – влошаване на възможностите за справедливо заплащане на труда в селските региони.

- Очакванията за по-малък икономически резултат от дейността. Независимо от очакваното повишаване на цените, по които ще реализират своите продукти, земеделските производители очакват много по-високо равнище на преките производствени разходи, което води като цяло до намаляване на положителния ефект от продажбата на селскостопански продукти.

- достъпът до инвестиционни средства влияе пряко върху избора на стопаните да развият своето производство. Общото мнение е, че като цяло в страната достъпът до капиталови средства ще продължи да се подобрява, като условията по кредитиране са достатъчно добри. Анкетираните фермери оценяват като много ниско равнището на техния достъп до банкови кредити за инвестиции в стопанството и в същото време не очакват улесняване на кредитните условия за тях. Това безспорно се нуждае от допълнителен анализ, т.е. защо достъпът на производителите е ограничен въпреки подобряването на условията?

- друг фактор, който според производителите е предпоставка за свиване или отказ от дейност, е цената на земята и/или на рентата. Наблюдаващата се тенденция за увеличаване на търсенето на земя под аренда или за покупка, съпроводена от увеличаване на цената на земеделската земя (респ. рента). Пред възможността да реализират несигурни доходи (респ. намаляваща доходност на селското стопанство) те са склонни да изберат да се откажат от дейността срещу получаване на стабилни доходи от рента или от продажба на земеделска земя.

- голяма част от заетите в земеделския сектор очакват да го напуснат заради заетост в друг сектор на реалната икономика. Тази тенденция, обусловена от различните динамики на трудовия пазар в градовете и селата, не може да се разглежда в напълно "черна" светлина. Сравнително късите разстояния между населените места в страната, например между село и общински център, както и подобряващата се пътна и друга инфраструктура, може да спомогне за запазване на този тип стопанства, независимо от трудовата заетост. По очаквания на анкетираните полупазарни фермери над 50% от членовете на техните домакинства ще намерят друга постоянна работа извън селското стопанство. Възрастта и липсата на наследници са също значими фактори и поради тях 25% от анкетираните стопани очакват да се пенсионира в близките години.

6. ГРУПИРАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ПОЛУПАЗАРНИ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА И ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

6.1. Групиране на ППЗС

Както се вижда от представените по-горе резултати, ППЗС не са еднородна група нито по отношение на използваната земеделска площ, нито по структура на производствата, ангажираност на домакинствата в дейността на стопанството, познаване и възможности за участие в различните схеми и програми за подкрепа. За да се осигури възможността за по-задълбочен анализ на ППЗС, се наложи те да се разделят в групи, които да имат относително еднакви характеристики. Обособяването на отделните групи е осъществено с помощта на клъстерния анализ, който позволява стопанствата, които имат сходни характеристики по предварително избрани показатели да попаднат в една група. При осъществяването на клъстерния анализ са използвани показатели от две основни групи: показатели, характеризиращи домакинството, и показатели, характеризиращи земеделското стопанство. Използването на показатели за домакинствата за осъществяване на клъстерния анализ се налага, тъй като при ППЗС се наблюдава припокриване на целите на домакинството с тези на стопанството.

При формирането на клъстерите са използвани следните показатели, включени в съответните групи:

1. Характеристика на домакинството

- a. Дял на лица над 64 години и по-млади от 16 г. – дава степен на зависимост на членовете на домакинствата от броя на работещите в домакинството. Домакинствата, състоящи се само от пенсионери, имат много висока степен на зависимост. Тези домакинства притежават ограничен трудов ресурс поради високата си възраст.
- b. Най-високото достигнато образование – тази променлива е пряко свързана с характеристика на човешкия капитал, изразяваща се в образование на членовете на домакинството. По-високото равнище на образование е предпоставка за заетост извън земеделието. Освен това, по-високото образователно равнище на членовете на домакинството подпомага успешното участие в процедурата за кандидатстване за подпомагане.
- c. Квалификация като фермер – променливата е свързана с по-добри умения по управление на стопанството. По-високата квалификация обуславя желание за развитие на стопанството.
- d. Опит в земеделието като работа – чрез променливата се разграничават младите от по-възрастните фермери. По-младите се приема, че като цяло са по-динамични и имат желание и възможности за инвестиране в стопанството.
- e. Опит в земеделието като мениджърски умения – променливата разделя стопанствата на такива, които са стартирани от млади фермери и без дългогодишен опит, и, от друга страна, фермери, които са заемали в миналото управленски длъжности в бившите кооперативи.

- f. Дял на прихода в домакинството от извънземеделска дейност – по този начин се установява, че голяма част от стопанствата, имащи по-висок дял на доходите от дейности извън аграрния сектор, имат възможност за диверсификация на стопанството.
- g. Дял на продукцията, използвана вътре в домакинството. На база на тази променлива се разграничават стопанства, които могат да бъдат определени като натурални, полупазарни и стокови стопанства.
- h. Паричен баланс – дели стопанствата според икономическите резултати от аграрната дейност през 2006 г.

2. Характеристика на стопанството

- a. Икономически размер;
- b. Обработваема площ на едно стопанство;
- c. Дял на растениевъдната продукция;
- d. Брой продукти, произвеждани от декар (структурен);
- e. Дял на социалните плащания – разграничава стопанствата с икономически активни членове, от тези, състоящи се предимно от пенсионери и безработни.

Групирането на полупазарните стопанства според тези показатели позволи да се формират следните клъстери:

- 1. диверсифициращи земеделски производители (диверсифициращи стопанства);
- 2. стопанства, управлявани от пенсионери (пенсионери);
- 3. пазарно ориентирани стопанства (фермери);
- 4. стопанства с неразкрит потенциал (нови стопанства).

След групиране на стопанствата, според разгледаните 13 критерия, разпределението е, както следва (таблица 9):

Таблица 10

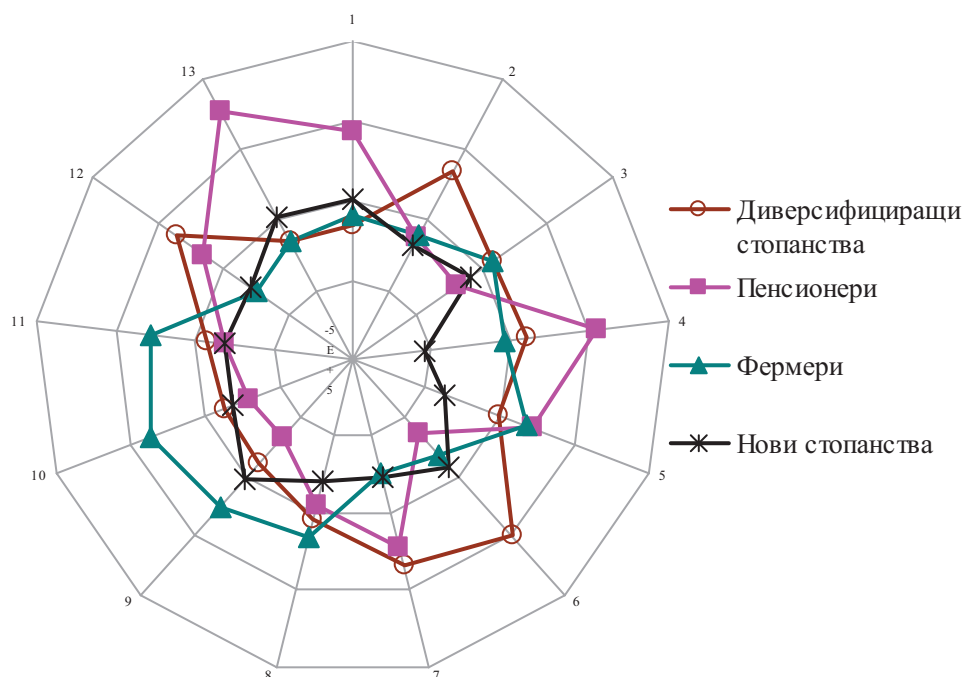
Разпределение на стопанствата в отделните клъстери

	Диверсифициращи стопанства		Пенсионери		Фермери		Нови стопанства		Общо	
	бр.	дял в %	бр.	дял в %	бр.	дял в %	бр.	дял в %	бр.	дял в %
Разпределение на стопанствата	79	52.7	61	73.5	8	5.2	30	29.1	178	36.4

Източник: анкетно проучване

За да се видят разликите между клъстерите, използваме следната диаграма (Фигура 15):

Фигура 15. Web-диаграма на основните типове ППЗС в България

Забележка: Наименования на съкращенията: 1: степен на зависимост, 2: най-високо образование в домакинството, 3: земеделска квалификация на собственика, 4: брой години опит на собственика в земеделието, 5: брой години като ръководител на стопанство, 6: дял на нетните извънфермерски доходи към общите доходи, 7: дял на консумираната земеделска продукция в общата произведена продукция, 8: паричен баланс на домакинството, 9: икономически размер на стопанството, 10: обработваема площ на стопанство; 11: дял на растениевъдната продукция в общата продукция, 12: брой земеделски продукти; 13: дял на социалните плащания.

6.2. Основни характеристики на четирите групи ППЗС

Основните характеристики на домакинствата и техните стопанства, попадащи в една и съща група в резултат на осъществения клъстерен анализ, са разгледани в няколко направления: производствена характеристика на стопанството и реализирана на пазара продукция; поведенски характеристики на заетите; възможности за развитие на стопанството.

Клъстер 1 „Диверсифициращи стопанства”

За тази група за домакинства са характерни:

- Най-високо образователно равнище;
- Най-ниска степен на зависимост, т.е. при тези стопанства почти не се наблюдават безработни членове;
- Най-висок абсолютен годишен доход от извънфермерска дейност като дял и стойност;
- Произведената продукция се използва главно за собствена консумация;
- Малка част от произведената продукция се реализира на пазара.

Характеристика на стопанството:

В този клъстер за характеристика на стопанството се използват променливите, отнасящи се за земеделската дейност на изследваните домакинства, като: земеделска продукция по продукти, икономически размер; обработваема площ на едно стопанство Дял на растениевъдната продукция и др.; Брой продукти, произвеждани от декар (структурен) – домакинствата, попаднали в извадката, имат най-разнообразна продукция, и същевременно дават най-малко пари за тяхното производство. Като цяло може да се заключи, че типът аграрна структура е почти изцяло натурален.

Поведенски характеристики:

За този тип стопанства максимизирането на нетния доход от земеделската продукция е с най-малка важност, а с най-голяма тежест е намаляването до минимум на работната сила, използвана в стопанството. Също така от отговорите преобладаващи са тези с възможност да пренасочат капитали и работна сила в други неаграрни сектори. Друга характерна поведенска черта е възможността да разпределят така времето си и да поемат толкова ангажименти, че да им остава и свободно време, което е от особена важност сред членовете на този вид стопанство.

Характеристики на средата:

Домакинствата от този клъстер като цяло не са зависими от социални плащания като пенсии, подпомагане при безработица и други.

Жизненост на стопанството: Домакинствата от този клъстер не са жизнеспособни.

Клъстер 2 „Пенсионери”, за тях е характерно:

- Най-малък брой членове;
- Най-висока възраст;
- Най-дългогодишен опит в земеделието;
- Най-ниско образователно равнище, що се отнася до областта на аграрния сектор;
- Най-голям дял на консумирана продукция на фона на общата консумация.

Характеристики на стопанството: Домакинствата от този клъстер притежават най-малките стопанства по икономически размер. Тяхната продукция е насочена към отглеждане на животни и получаване на животински продукти, които могат да бъдат консумирани от домакинството. Растителната продукция, там, където я има, е предимно насочена към изхранване на отглежданите животни. В допълнение тези стопанства се отличават с ниски разходи за единица растениевъдна и високи раз-

ходи за животинската продукция. Особеното тук е, че високите разходи за изхранване на животните не се преобразуват във високи добиви на мляко на глава.

Характеристики на средата: Домакинствата имат най-висок дял на социалните плащания в общия доход. Разстоянията до близкия град са незначителни и е налице често използване на градски транспорт. Този клъстер се състои предимно от пенсионери, които са избрали по-спокоен регион за годините след активна трудова дейност. Освен това в този клъстер се включват и безработни лица поради ниското възнаграждение на труда. Характерно за тази група е ниско равнище на банкови заеми. Те не се интересуват и от разширяване на земеделската дейност.

Жизненост на стопанството: Домакинствата от този клъстер не са жизнеспособни в дългосрочен план, а в известна степен са жизнеспособни в краткосрочен. Характерно в този клъстер е затихващата функция на земеделското стопанство поради напредналата възраст на собствениците му. Съответно шанс за реструктуриране и превръщане в жизнеспособна аграрна структура има при наличие на следващо поколение, което ще позволи стопанството да попадне в някой от другите клъстери.

Клъстер 3 „Фермери”, за тях е характерно:

- Високо ниво на квалификация на собственика на фермата в областта на аграрното производство;
- Дългогодишен опит в управлението на стопанството;
- Делът на продадената продукция е най-голям в сравнение с предните клъстери;
- Като цяло доходът в този клъстер е най-голям.

Характеристики на стопанството:

Стопанствата се отличават от другите клъстери с най-голям размер, измерени като икономически единици и обработваема площ. Също така променливите разходи са доста по-високи спрямо другите видове ферми. Делът от продукцията, която излиза на пазара, е най-голям. Характерно за тези стопанства е, че са предимно с растениевъдна производствена структура, като броят на културите е сведен до минимум. Добивите, които декларираат, също са най-високи в сравнение с другите клъстери. Стопанствата, които имат и животновъдна продукция, обикновено почти изцяло задоволяват нуждите от фураж за изхранване на животните от собствената им продукция и поради тази причина разходите са им по-ниски, а млеконадоят е висок.

Поведенски характеристики:

Собствениците на тези стопанства имат за цел да максимизират колкото е възможно дохода от селскостопанска дейност, като най-далечна цел се явява свободното време, което са готови да вложат в аграрната си дейност. Характерно се явява и желанието да направят стопанството си достатъчно голямо и да го предадат на следващото поколение, като предварително вложат средства в обучаване на наследниците. Тези стопани имат развити връзки с други производители и кооперативи и имат добър достъп до пазари на едро и дребно за селскостопански продукти.

Голяма част от стопанствата имат желание да увеличат обхвата си чрез разширяване на дейността или включване на нови дейности, или пък чрез модернизация на производствения процес.

Характеристики на средата:

Стопанствата, попадащи в този клъстер, са добре запознати с аграрната политика и някои от тях са се възползвали от държавното подпомагане през 2006 г. Също така те проявяват интерес към новите мерки, стартирали през 2007 г. и 2008 г., и при възможност биха кандидатствали.

Относно социалните плащания, в този клъстер те са най-малко спрямо останалите.

Жизненост на стопанството: Домакинствата от този клъстер са на средно ниво на жизнеспособност както в краткосрочен, така и в дългосрочен план. Тези стопани са най-склонни да приемат и адаптират нови технологии и на базата на тях да се превърнат в устойчиви структури, които са по-скоро пазарно ориентирани. Характерно е, че от всички стопанства, попадащите в този клъстер са най-жизнеспособни. Като основна причина изтъкват, че при евентуална помощ от страна на държавата те биха увеличили своето производство.

Клъстер 4 „Нови стопанства” – за домакинствата е характерно:

- Сравнително млади на възраст членове на домакинството;
- Най-малък опит в земеделската дейност;
- Най-ниско образование;
- Най-голям брой членове в домакинството;
- Произвеждат главно за пазара;
- Ниско ниво на консумирана продукция в домакинството;
- Доходът в домакинството е най-нисък спрямо предните три клъстера.

Характеристики на стопанството:

Като цяло стопанствата са по-скоро с животновъдна структура и по-малко с растениевъдна спрямо другите клъстери. Също така видовете отглеждани култури са доста малко на брой, като в редки случаи надвишават 10.

Поведенски характеристики:

Основна цел в домакинствата, попадащи в клъстера, е да максимизират дохода извън аграрните дейности и при възможност да минимизират количеството на вложения труд в стопанствата си. От особена важност е осигуряването на добро образование на децата, попадащи в тези домакинства.

Характеристики на средата:

Социалните плащания са важни за не повече от 1/3 от домакинствата, прилежащи в този клъстер. Като цяло стопанствата в клъстера не са кандидатствали за субсидиране.

Жизненост на стопанството: Домакинствата от този клъстер са нежизнеспособни в дългосрочен период и жизнеспособни в краткосрочен план.

Наблюдаваната ситуация на ППЗС в България може да се определи като устойчива в средносрочен период. Повечето от домакинствата са жизнеспособни, като липсват бързо променящи се условия на средата. Въпреки това ППЗС не е феномен единствено в България. Тук се наблюдават стопани, фокусирани върху аграрното производство (клъстер 3). Те могат да се приемат като наченки на ново поколение

„бъдещи фермери”. Затова те се нуждаят от подкрепа за разрастване и преминаване към пълна пазарна ориентация. Въпросът тук е, кой трябва да поеме тежестта да осигури условия за растеж на тези стопани.

В България се наблюдават и ППЗС, които предпочитат работа в други сектори (клъстер 1). Според отговорите, които те са дали на база проучването, стопанствата трябва да бъдат стимулирани да продадат притежаваната от тях земя. Причината е, че по-голямата част от членовете на домакинствата са ангажирани с нефермерския бизнес и се нуждаят от леко „побутване”, за да напуснат окончателно аграрния сектор. Домакинствата от клъстер 1 с удоволствие биха напуснали аграрния сектор при подходящи форми и условия на трудова заетост. Те се състоят от предимно възрастни членове, които не се търсят много на трудовия пазар. Единствено достатъчно решителни инициативи в земеделския сектор биха ги накарали да продадат притежаваната от тях земя. Пенсионерите (клъстер 2) се нуждаят от аграрни дейности за да намалят разходите си за храна. Само социални инициативи, които могат да им предложат достатъчно възможности за нормален живот, могат да ги накарат да напуснат аграрния сектор.

7. ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЛУПАЗАРНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА ОТ ОТДЕЛНИТЕ КЛЪСТЕРИ

7.1. Моделиране на поведението на стопанствата

За моделиране на поведението на полупазарните стопанства беше използван методът на линейното програмиране. Линейното програмиране оптимизира целева функция, подложена на ограничения, докато променливите на решенията на целевата функция определят дейностите в процеса на намиране на решенията. Те определят и оптималното равнище на променливите в решенията на целевата функция, което максимизира или минимизира самата целева функция.

В настоящото изследване е използван модел на мултицелево линейно програмиране. При него се определят експлицитно допълнителни цели, които са подходящи за полупазарните стопанства. Моделът представлява домакинство на полупазарно стопанство и е приложен в GAMS¹⁴. Моделът на фермерското домакинство се състои от различни източници на доход с техните разходи, използване на труд и разходни позиции за оценяване на паричния баланс на домакинството.

Моделът на домакинството разглежда три източника на доход като променливи за решенията /земеделска дейност, самонаемане и трудова заетост извън стопанството/ с техните оперативни разходи и вложения на труд. Вложенията за труд могат да бъдат от труд от домакинството и наеман труд. Последният се взема като параметър за съответните дейности според структурата на моделното домакинство.

Следните четири целеви функции са включени в модела:

1. Нетна земеделска продукция /максимум/;
2. Нетен доход от неземеделски източници /максимум/;

¹⁴ GAMS: General Algebraic Modeling System

3. Паричен баланс на домакинството /максимум/;
4. Използван земеделски труд /минимум/.

Бъдещото развитие на изследваните земеделски стопанства може да се изведе на основата на метода на “Типични представители за всеки клъстер”. За целта трябва да се подберат полупазарни стопани, които са близки по характеристики с особеностите на всеки от обособените клъстери ППЗС. За приложение на модела бяха избрани следните стопанства (Табл. 11)

Таблица 11

Избор на стопанства за моделиране на тяхното поведение

Променливи	Стойност	Отклонение от средната стой- ност за клъстера	Разлика от стандартната средна величина за клъс- тера (z value – z median)
Степен на зависимост от какво			
Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	0.50	0.50	0.717
Пенсионери (ID 1211101)	0.00	-1.00	-1.425
Фермери (ID 1122402)	0.00	0.00	0.005
Нови стопанства (ID 1121503)	0.00	-0.33	-0.475
Най-високо достигнато образование (скала)¹⁾			
Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	5	0	0.00001
Пенсионери (ID 1211101)	4	0	-0.004
Фермери (ID 1122402)	4	4	-0.004
Нови стопанства (ID 1121503)	4	0	-0.004
Квалификация като фермер (скала)²⁾			
Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	1	0	0.005
Пенсионери (ID 1211101)	1	0	0.005
Фермери (ID 1122402)	1	-1	-0.795
Нови стопанства (ID 1121503)	1	0	0.005
Опит в земеделието като работа (години)			
Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	51	-3	-0.245
Пенсионери (ID 1211101)	62	-3	-0.241
Фермери (ID 1122402)	59	9	0.727
Нови стопанства (ID 1121503)	37	2	0.159

Опит в земеделието като мениджърски умения (години)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	10	-6	-0.680
Пенсионери (ID 1211101)	17	0	0.00005
Фермери (ID 1122402)	18	0	0.003
Нови стопанства (ID 1121503)	17	8	0.900

Дял на прихода в домакинството от извънаграрна дейност (%)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	69.39	3.6	0.112
Пенсионери (ID 1211101)	0.00	0.00	-0.004
Фермери (ID 1122402)	17.61	17.61	0.548
Нови стопанства (ID 1121503)	33.80	7.73	0.246

Дял на продукцията използвана вътре в домакинството (%)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	91.46	22.81	0.900
Пенсионери (ID 1211101)	68.29	3.73	0.147
Фермери (ID 1122402)	43.02	4.18	0.161
Нови стопанства (ID 1121503)	40.89	0.00	-0.003

Паричен баланс (EUR)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	-108.94	616.34	0.205
Пенсионери (ID 1211101)	-803.18	247.60	0.085
Фермери (ID 1122402)	408.53	338.49	0.117
Нови стопанства (ID 1121503)	666.39	2,573.13	0.852

Икономически размер (EUR)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	1,811.25	-1,013.29	-0.390
Пенсионери (ID 1211101)	1,781.37	124.97	0.048
Фермери (ID 1122402)	3,374.52	-1,293.34	-0.495
Нови стопанства (ID 1121503)	2,949.07	-257.78	-0.097

Обработваема площ на едно стопанство (ха)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	2.61	-0.46	-0.117
Пенсионери (ID 1211101)	0.04	-1.04	-0.268
Фермери (ID 1122402)	15.45	8.41	2.135
Нови стопанства (ID 1121503)	0.50	-2.16	-0.551

Дял да растениевъдната продукция (%)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	48.80	9.03	0.330
Пенсионери (ID 1211101)	37.34	4.6	0.172
Фермери (ID 1122402)	40.46	-14.51	-0.524
Нови стопанства (ID 1121503)	11.14	-19.34	-0.702

Брой продукти, произвеждани от декар (структурен)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	21	4	0.730
Пенсионери (ID 1211101)	19	5	0.914
Фермери (ID 1122402)	19	9	1.644
Нови стопанства (ID 1121503)	18	8	1.461

Дял на социалните плащания (%)

Диверсифициращи стопанства (ID 1111101)	17.06	6.55	0.247
Пенсионери (ID 1211101)	66.93	2.37	0.093
Фермери (ID 1122402)	35.22	26.91	1.034
Нови стопанства (ID 1121503)	11.97	-6.93	-0.269

За: ¹⁾ 0: неграмотен, 1: без образование, но може да чете и пише, 2: начално образование, 3: основно образование, 4: средно образование, гимназия, 5: средно специално, 6: Бакалавър, 7: Магистър, 8: следдипломна квалификация, 9: доктор. ²⁾ 1: без опит/само практически умения, 2: кратки курсове, 3: основно аграрно образование, 4: средно аграрно образование, 5: висше аграрно образование, 6: следдипломно аграрно образование

7.2. Сценарии за развитие на полупазарните стопанства

За по-пълнен анализ на възможностите за развитие на ППЗС са разработени няколко сценария, които позволяват да се определят потенциалните възможности за развитието на стопанствата от различните групи при различни комбинации на мерки на аграрната политика прилагани към тях. Сценариите ще бъдат приложени към всички типове стопанства по клъстери.

Таблица 12

Сценарии за въздействие върху ППЗ

Сценарии	Политики				
	Плащане на единица площ	Подкрепа за ППЗС	Инвестиции в стопанството	Диверсификация на дейността	Ранно пенсиониране
Базов сценарий	X	X			
Развитие на стопанството с подкрепа за ППЗ	X	X	X		
Развитие на стопанството без подкрепа за ППЗ	X		X		
Стартиране на собствен бизнес с подкрепа за ППЗ	X	X		X	
Стартиране на собствен бизнес без подкрепа за ППЗ	X			X	
Развитие на стопанството и стартиране на собствен бизнес с подкрепа за ППЗ	X	X	X	X	
Развитие на стопанството и стартиране на собствен бизнес без подкрепа за ППЗ	X		X	X	
Излизане от сектора					X

При моделиране на сценариите бяха използвани 5 основни мерки на аграрната политика:

1. единно плащане за единица площ;
2. подкрепа за полупазарните стопанства;
3. подкрепа за инвестициите за модернизация на земеделските стопанства;
4. подкрепа за диверсифициране дейността на земеделските стопанства;
5. подкрепа за ранно пенсиониране.

Базисният сценарий беше изчислен за всеки основен тип полупазарно стопанство. Под базов сценарий се разбира предполагаемото положение на стопанствата през 2016 г., когато за България ще се изплащат в пълен размер преките субсидии на единица площ. Останалите сценарии отразяват различни стратегии, които домакинствата от определен тип полупазарни стопанства могат да предприемат. Сценарият „Развитие на стопанството” предполага, че домакинството ще инвестира в земеделски дейности и ще получава подкрепа чрез мерките на аграрната политика. В сценария „Стартиране на собствен бизнес” се предполага, че домакинството ще стартира собствен бизнес извън земеделската дейност, като същевременно получава и подкрепата чрез мерките на аграрната политика. Сценарият „Развитие на стопанството и стартиране на собствен бизнес” предполага, че домакинството ще инвестира в земеделска дейност и същевременно ще диверсифицира дейността си чрез осъществяване на бизнес дейности извън земеделските. Сценарият „Прекратяване на дейността” предполага, че земеделският производител престава да произвежда земеделска продукция и получава съответните плащания от схемата за ранно

пенсioniране. Всеки един от сценариите е изчислен в два варианта – със и без прилагане на мярката за подкрепа на полупазарните стопанства.

Чрез сравняване на резултатите от базисния сценарий с останалите седем сценария може да се оцени какво влияние върху развитието на полупазарните стопанства имат съответните мерки на аграрната политика във всеки конкретен тип полупазарно стопанство. Нещо повече, сравняването на резултатите от прилагането на всеки сценарий с базисния сценарий или с другите сценарии показва дали съответната стратегия е реалистична възможност за съответното домакинство.

Основни предположения за прилагането на модела

За да се моделира бъдещото развитие на ППЗС в България са направени предположения за приходите от аграрна дейност на стопанствата и относителния дял на продаваната продукция на пазара. Отчетен е и времевият хоризонт на действие на отделните мерки на аграрната политика съгласно съществуващите нормативни документи, както и изискванията, свързани с тях.

Предположението за бъдещите приходи от стопанствата са направени на основата на прогнозата за ръста на БВП, като за изследването е използвана прогнозата, направена от FAPRI (FAPRI 2007), като на базата на този ръст е направена екстраполация на приходите от едно стопанство. Прогнозите за очаквания дял на продаваната на пазара продукция са по общата макроикономическа рамка на страната – по прогноза, направена от FAPRI. След извършена екстраполация на приходите се оказва, че приходите от аграрна дейност ще нараснат с 31,2% до 2016 г.

Прогнозата за относителен дял на продаваната продукция (пазарен коефициент) от общата произвеждана продукция от стопанствата до 2016 г. е дадена в табл. 13, а стойността на общия размер на подпомагането по различните мерки в табл. 14.

Таблица 13

Очаквана промяна в пазарния коефициент на изследваните стопанства¹⁵

№ на стопанството	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
11 11 101	6%	6%	6%	7%	7%	7%	7%	8%	8%	8%
11 21 503	44%	45%	46%	48%	49%	50%	52%	54%	55%	57%
11 22 402	61%	64%	67%	70%	74%	78%	81%	85%	90%	94%
12 11 101	38%	37%	36%	35%	34%	33%	32%	31%	30%	29%

¹⁵ Прогнозите са направени на база информацията от проведеното проучване

Таблица 14

Размер на подпоматане по различните мерки на аграрната политика, оказващи влияние върху на ППЗС в България

	Размер (за стопанство)	Общ размер	Срок на подпомагане	Край на мярката	2016*
Инвестиции в стопанството	мин. 3500 евро на проект	1 040 566 938	-		съществува
Диверсификация на дейността	мин. 5000 евро на проект	216 млн. евро	-		съществува
Подкрепа за ППЗ	1500 евро на година	144 млн. евро	3+ 1+1	2013	прекратена
Ранно пенсиониране*					съществува

* няма пълна информация за тази мярка в настоящия момент.

(http://www.mzgar.government.bg/RuralAreas/docs/RDP_official_version_BG%202.pdf)

При оценка на бъдещото развитие на стопанствата са отчетени и следните особености, оказали силно въздействие върху производствената дейност на анкетираните стопани през 2006 г.: неблагоприятните климатични условия¹⁶, както и потенциалното подценяване на приходите и надценяване на направените производствени разходи.

Агрометеорологичните условия в страната през 2005 и 2006 г. възпрепятстваха постигането на добра реколта в аграрния сектор. През тези две години се наблюдаваха чести наводнения или засушавания на земеделски площи в страната. В допълнение през януари 2006 г. температурите в страната бяха изключително ниски (до -21 °C). Това се отрази негативно както върху средните добиви така и върху реколтата за 2006 година.

Потенциалната възможност за подценяване на приходите на домакинствата от земеделска дейност се определя от факта, че в домакинствата с ППЗС обичайна практика е стопаните да не записват или отразяват счетоводно продажбите на земеделска продукция. Това в голяма степен се дължи както на непостоянния характер на продажбите, така и на това, че част от тях са практически заменени на бартер земеделски продукти.

Но въпреки горепосоченото, може да се заключи, че средните доходи на анкетираните домакинства са близки до посочените в националната статистика данни за 2005 г. (Табл. 15). В таблицата трябва да се посочат освен данните на статистиката и средните данни от анкетите за отделните групи стопанства общо за страната или и по райони

¹⁶ Данните за производство, приходи и продажби на аграрна продукция са за календарната 2006 г. – б.а.

Таблица 15

Среден доход на едно домакинство за 2005 г. (в лв.)

	България (средно)	Северозападен	Северен централен
Брой на домакинствата	3000	210	462
Общо доход на домакинство	6158	6554	5938
Заплати	2685	2390	2321
Други вземания	252	216	265
Предприемаческа дейност	277	237	316
Наеми от собственост	46	3	25
Помощи за безработица	24	29	29
Пенсии	1366	1252	1357
Семейни надбавки	47	78	57
Други социални плащания	119	162	162
Доходи от стопанство	827	1546	883
Продажба на собственост	36	3	32
Други доходи	479	638	491
Доходи от лихви	221	140	135
Кредити и ипотeki	190	305	300
Върнати кредити	8	11	14

Източник: НСИ, www.nsi.bg

Надценяването на разходите за производство се свързва с факта, че домакинствата не водят дневници за направените от тях разходи и съответно трудно могат да отделят разходите за издръжка на домакинството от разходите по производството. Първо, по отношение на разходите за издръжка на домакинството трябва да се има предвид фактът, че много често посочените от домакинствата разходи се поемат от някой роднина или близък на стопаните (синове, дъщери, внуци и пр.) В допълнение повечето анкетиращи не си спомнят точните разходи, а имат само бегъл спомен за приблизителните им стойности. По този начин по естествен път се стига до подценяване на реалните разходи за издръжка на домакинството.

В таблица 16 са посочени някои от по-важните осреднени разходи за издръжка в изследваните региони (за 2005 г.).

Таблица 16

Основни разходи за издръжка на домакинството за 2005 г. (в лв.)

	България (средно) 2005	България (средно) 2006	Северо- западен 2005	Северо- западен 2006	Северен централен 2005	Северен централен 2006
Общ разход	5346	5951	5259	5714	5076	5861
Храни и безалкохолни напитки	2063	2239	2010	2066	1857	2085
Алкохолни напитки и тютюневи изделия	226	286	226	302	212	283
Облекло и обувки	183	204	177	143	162	175
Жилище, вода, ел.енергия и горива за битови нужди	748	832	705	718	728	825
Жилищно обзавеждане и поддръжка на дома	177	224	163	180	170	205

Източник: НСИ, www.nsi.bg**7.3. Резултати от симулацията***- Клъстер 1. „Диверсифициращи стопани”*

Резултатите показват (таблица 16), че може да се очаква повишаване на стойността на паричния баланс в сравнение с 2006 г. Въпреки това очакването е тези стопани да останат зависими от бивши членове на домакинството, напуснали преди време. Може да се допусне, че създаването на собствен бизнес е трудна задача за членовете на този клъстер, особено предвид средната възраст от 54 години. Като единствена реалистична алтернатива може да се допусне подобряване на паричните потоци чрез диверсификация на аграрните дейности.

- Клъстер 2 „Пенсионери”

Плащанията за ППЗС оказват влияние единствено в сценария за диверсификация на аграрните дейности за този клъстер. В останалите сценарии паричният баланс се променя незначително. При усвояване на тези плащания обработваемата площ се увеличава от 4,7 дка (без плащания за ППЗС) до 9,4 дка на стопанство. Тази промяна води до намаляване на паричния поток от 1201 EUR (диверсификация + ППЗС) до 2111 EUR (диверсификация).

В базовия сценарий стопанството запазва обработваемата площ, в резултат на което се очаква увеличаване на паричния поток с 293 евро през 2016 г. спрямо 2006 г.

В сценариите за развитие на стопанството и създаване на не фермерски бизнес паричният поток на стопанствата от този клъстер е незадоволителен: 180 евро (+ППЗС) и 280 евро (без ППЗС). Това се дължи на напредналата възраст на членовете на този клъстер със средна възраст от 65 години и повече. Поради последната причина като нереалистичен е и сценарият за ранно пенсиониране – с паричен баланс от 880 евро.

- *Клъстер 3 „Фермери”*

За този клъстер не се наблюдават значими разлики в сценариите с и без плащане за ППЗС.

При базовия сценарий се наблюдава значително увеличаване на паричния поток за този клъстер – от 409 EUR в 2006 г. на 4739 EUR в 2016 г.

Най-високият паричен баланс за този клъстер се получава при комбиниране на сценариите за диверсификация и развитие на стопанството – 15 264 EUR (развитие на стопанството + диверсификация + ППЗС), а най-нисък при сценария за ранно пенсиониране – 1987 EUR.

- *Клъстер 4. „Нови стопанства”*

За всички сценарии с изключение на диверсификация на стопанствата плащанията за ППЗС водят до увеличение на паричния баланс на стопанствата и не се променя разпределението на ресурсите на стопанството. При сценария за диверсификация обработваемата площ се намалява от 5 дка (без ППЗС) до 4,2 дка (+ ППЗС), като паричният поток се променя от 8512 EUR (+ППЗС) на 8598 EUR (без ППЗС).

В базовия сценарий паричният поток се увеличава близо 3 пъти от 666 EUR за 2006 г. на 2875 EUR за 2016 г. Най-високият паричен баланс се получава, както при предходния клъстер, при комбинация на сценариите за развитие на стопанството и диверсификация на дейността – 8950 EUR (развитие на стопанството + диверсификация + ППЗС), докато най-ниската стойност на баланса е при сценария за ранно пенсиониране (–217 EUR).

Като възможен може да се разглежда и сценарият за развитие на стопанството с баланс от 6235 EUR (развитие на стопанството + ППЗС).

В обобщен вид влиянието на сценариите е представено на Таблица 17.

Таблица 17

Сравнение на паричния баланс на домакинствата по сценарии и клъстери

	Диверсифициращи стопани	Пенсионер	Фермери	Нови стопанства
2006	-	-	+	+
2016 базов сценарий	++	--	++	++
2016 сценарий за ранно пенсиониране	--	++	--	--
2016 сценарий за диверсификация	++	++	++	++
2016 сценарий за развитие на стопанството	++	-+	++	++

Забележка: +: Паричният баланс за 2006 е положителен. -: Паричният баланс за 2006 е отрицателен. ++: Паричният баланс за 2016 е положителен и нараства спрямо 2006. + -: Паричният баланс за 2016 е положителен, но намалява спрямо 2006. -+: Паричният баланс за 2016 е отрицателен, но нараства спрямо 2006. --: Паричният баланс за 2016 е отрицателен и намалява спрямо 2006.

Източник: Собствени изчисления.

7.4. Изводи от анализирания стопанства и възможните стратегии за развитие

- Особенности на ППЗС в България

В сравнителен план полупазарните стопанства реализират доход значително по-нисък от средния за страната. Въпреки това проучването показва, че като цяло паричният им баланс е положителен (вкл. и до 2016 г.), което ги прави в значителна степен устойчиви структури. Различните сценарии показват, че не винаги стопанствата могат да подобрят печалбата от своята земеделска дейност. Но техните очаквания, свързани с нарастване на цените на земеделските продукти, могат да бъдат компенсирани с нарастване на общото ценово равнище в страната (наличие на инфлация). Проблемът е дали ППЗС са в състояние да се приспособят към промените в сектора, необходими предвид членството на страната в ЕС. От анкетите е ясно, че стопанствата в някои клъстери /1 и 2/ не могат да се приспособят, още повече, че не може да се предложи сценарий как биха реагирали тези стопанства и техните членове в случаите, в които не могат да се приспособят. Но може да се предложи извеждането на адекватни социални програми за подпомагане на тяхното съществуване.

В обобщение на анализа на ППЗС, направен по-горе, могат да се разгледат следните по-значими характеристики на тази агропроизводствена структура в България въз основа на анкетното проучване.

i. Увеличаване на използваната земя

Данните от анкетните карти показват висока степен на зависимост между обработваемата земя и необходимата работна сила за функциониране на стопанството. Съобразно това, увеличаването на обработваемата земя за този тип стопанства е

реалистичен сценарий единствено при извършване на комасация на земята и формиране на по-големи обработваеми площи. Последното, обаче, все още е социално скъп процес и неприемлив вариант. Това може да се постигне чрез създаване на съвършена конкуренция на пазара на земя, което е свързано с ясна регулация (предимно законова) на процеса на покупко-продажба.

ii. Подобряване на качеството на работната сила

Качеството на работната сила се определя от степента на образование и опита на членовете на този тип стопанства. Независимо от сравнително високото равнище на обществено образование (завършено средно или по-високо образование), в голямата част от стопанствата аграрният опит на стопаните е на ниско равнище.

Работната сила обикновено е свързана с възможността за миграция съобразно притежаваните компетенции или атрактивността на заплащането на труда в близки или по-далечни региони. Данните от изследването показват, че броят на отглежданите земеделски култури и животни нараства, когато е налице работа срещу заплащане. Например диверсифициращите стопанства произвеждат над 17 продукта (средно за извадката), животинската продукция е 60,2% от общата им продукция, продажбите им са средно около 32,3%. Обратно, фермерите произвеждат не повече от 10 продукта (средно за извадката) и само 45% от продукцията е от животински характер.

iii. Увеличаване на капиталовите активи

Продуктови субсидии и инвестиционни субсидии са инструментите, необходими за подобряване на паричния баланс на този тип стопанства в бъдеще. В сценариите са разгледани субсидии за ППЗС, субсидии за диверсификация на дейността, субсидии за развитие на стопанството. Необходимостта от собствено участие на стопаните, за да могат да се възползват от разгледаните субсидии, обаче може да се разглежда като известна пречка за тяхната реализация. Това поставя въпроса за намиране на финансиращ донор за този тип стопанства, още повече, че те показват добра способност за издължаване на кредити или ипотeki (наличие на добър положителен паричен баланс).

Тук трябва да се отбележи, че в повечето от разгледаните сценарии плащанията за ППЗС водят до увеличаване на дохода на стопанството. Изключение правят клъстерите на пенсионерите и на новите фермери.

iv. Повишаване на степента на предприемачество

Предприемачеството (респ. създаване на самозаетост) изисква поемане на определен риск от стопаните. Данните от изследването показват, че ППЗС като цяло не са настроени да рискуват получавания доход при оценка на евентуална загуба от дейността. По този начин над 71,0% са настроени към запазване на наследството, а 67,1% декларират, че са тясно свързани със селото.

Въпросът тук е, че предприемачески дух е необходим за тези ППЗС, които искат да развият своето стопанство или да диверсифицират аграрните си дейности. Възможността да се развие предприемачески дух може да се окаже съществена за успеха на този тип стопанство при приспособяване към новите икономически и социални условия в страната.

v. *Увеличаване на социалните плащания*

Поради сравнително ниската стойност на паричния баланс на тези стопанства (спрямо средното за страната) е очевидно, че дори малка промяна в социалните плащания може да доведе до изменения в паричния им баланс. Във връзка с другите им особености социалните плащания за пенсионерите (пенсии и здравно осигуряване) ще подобрят тяхното състояние. Симулацията показва, че за всички клъстери се наблюдава значително намаление на паричния поток при използване на сценария за ранно пенсиониране. По този начин ППЗС са обречени да търсят подпомагане от други членове на домакинството, напуснали го преди време и работещи извън аграрния сектор срещу по-високо заплащане.

vi. *Подобряване на земеделските производствени практики*

Влиянието на конкуренцията в сектора извежда на преден план необходимостта от устойчиво подобряване на използваните от ППЗС производствени практики. Проблемът тук е, че голяма част от „добрите практики” изискват по-голяма производствена техника или притежаване на определени аграрни знания, които изследваните ППЗС не притежават. Пример в това направление е диверсификацията на стопанството към преработка на мляко, за което се изисква спазване на определени санитарни норми и качествени стандарти. Поради горните ограничения за развитието на ППЗС в България е необходимо преминаване към по-малко трудоемки производствени практики. Но прекомерното предлагане на работна сила в селските региони и най-вече ниското заплащане на този вид труд правят несъстоятелно използването на трудоспестяващи практики. Всичко това предполага ППЗС да съобразят използваните аграрно-производствени практики съгласно изискванията на пазара и възможността да постигнат определена печалба от своята аграрна дейност (Dries and Swinnen 2004, Gow and Swinnen 1998).

Подобряването на производствените практики обаче в голяма степен зависи и от възможностите за покупка на производствени средства като: семена, фуражи за животните, животни за разплод и пр. Малките количества на отделните покупки не предоставят добри възможности за договаряне на изгодна цена. Алтернатива за подобряване на силата на договаряне на по-малките стопанства е създаване и включване на маркетингови и снабдителни кооперативи (респ. асоциации). (World Bank 2008). В страните с “дуалистична аграрна структура”, както е в България, ППЗС могат да бъдат самостоятелно конкурентни на пазара и без да се кооперират (World Bank 2008).

vii. *Увеличаване на продуктовата специализация*

Подобряване печалбата на ППЗС може да се постигне и чрез специализиране само в определени печеливши аграрни дейности. Но тази стратегия крие значителни рискове поради силната зависимост на сектора от външните влияния (особено климатичните промени). Продуктовата специализация може да се приеме като успешна стратегия само ако земеделските стопани имат добра представа кои от специализациите могат да донесат по-голяма добавена стойност.

viii. *Диверсификация на земеделските дейности*

Диверсификацията на аграрните дейности предполага стопанството да започне определена неземеделска дейност. Проблемът е, че тази диверсификация изисква

притежаване на определени компетенции извън земеделските, които обикновено стопаните може и да нямат изградени. Това пък може да повиши значително риска от започването на един нов бизнес. Друг проблем е необходимостта от начален капитал. Именно поради това стратегията е предпочитана за по-големите стопанства. (Reardon et al. 2007).

От анализа на данните от симулацията се вижда, че невинаги стартирането на нов бизнес води до увеличаване на паричните доходи на ППЗС в България. Въпреки всичко може да се приеме, че това е една добра стратегия за всички типове ППЗС.

ix. Намаляване на постоянните разходи на стопанствата

Независимо от горните стратегии рентабилността на стопанството може да се подобри и чрез съкращаване на постоянните разходи в единица произвеждана продукция. Това се постига чрез увеличаване на размера на стопанството и в по-голяма степен от инвестициите в нова по-производителна техника. Намаляването на разходите може да се постигне и чрез повишаване на производителността на труда (вж. т. 8.2.1.). Използването на собствен труд (респ. без заплащане) много често се приема като основно конкурентно предимство на ППЗС. Въпросът е, че получаваният доход от аграрната дейност трябва да е достатъчен за издръжка на домакинството. Това предполага, че намаляването на разходите на труд е задължително условие за подобряване на паричния поток на този тип стопанства от гледна точка на възможността за по-ефективно използване на възможностите на работната ръка (работа срещу заплата, собствен бизнес и пр.). Съобразно гореспоменатото, разрастването на фермерския бизнес е една от основните предпоставки за оцеляване на ППЗС, независимо от размера на стопанството.

x. Инвестиции в семейно земеделско стопанство

Данните от проучването показват, че по-малките полупазарни стопани са много близко до границата на оцеляването. Устойчивото поддържане на тези стопанства може да се постигне, ако бъдат насърчени да инвестират в подобряване на работната сила – например обучения, нови и допълнителни квалификации и пр. По този начин могат да се подобрят професионалните умения на стопаните в различни области – използване на добри практики; диетичен, здравословен и екологичен начин на живот; здравословни и безопасни условия на труд и пр. Добрата новина е, че при над ¾-ти от изследваните стопанства сред основните задачи са и свързаните с инвестиране във високо образование на наследниците.

xi. Поддръжка на производствените фактори на стопанството

В краткосрочен план могат да бъдат спестени чрез изоставяне поддръжката на аграрната инфраструктура на стопанството – къща, сгради, огради и напоителни системи, подобряване качеството на почвата и пр. За поддържане устойчивостта на сектора обаче е необходимо това отлагане да не е за много дълъг период. В дългосрочен план възстановяването им излиза значително по-скъпо.

8. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Перспективите за развитие на полупазарните стопанства са едно от основните предизвикателства при определянето на политиката за промени в аграрния сектор на страната. Отчитайки важността на тази производствена структура, ЕК въведе и специална мярка за подпомагане на малките земеделски стопанства, наречена помощ за полупазарните стопанства. Едната от целите на проекта беше и установяване на въздействието на тази мярка върху полупазарните стопанства в България. Изследванията, осъществени в рамките на проекта, позволяват да се направят следните основни изводи и предложения за усъвършенстване на политиката по отношение на тези земеделски структури:

Диверсифициращи производители

Тази група от полупазарните земеделски стопанства, макар че не са в много добро състояние, успяват да си осигурят достатъчно доходи от заетост извън земеделското стопанство и от осъществяване на земеделски производствени дейности, за да могат да живеят нормално. Като се има пред вид, че те са сравнително добре образовани, може да се предположи, че относително лесно биха поддържали съществуващото си положение до своето пенсиониране /средната им възраст е около 54 години/. Към тази група трудно може да се предложи използването на специални мерки, освен създаването на пенсионна система, която да им осигурява достоен живот.

Пенсионери

Тази група ППЗС не е жизнена при повечето от прилаганите сценарии. Като се има предвид високата им средна възраст, при тях основно значение има усъвършенстване на пенсионната система, както и необходимостта от значително повишаване на пенсиите, още повече, че домакинства от тази група са с предимно отрицателен паричен баланс.

Обобщено за двата типа ППЗС е това, че върху тяхното състояние и развитие ще оказва влияние не толкова секторната политика, колкото социалната политика.

Фермери

ППЗС, влизащи в тази група, притежават най-висок потенциал за развитие. Дори и без допълнителната мярка за подпомагане на ППЗС тези стопанства са в сравнително добро положение. Основната мярка, която може да подпомогне растежа и развитието им, е инвестиции в земеделските стопанства. Като се има пред високата средна възраст на домакинствата в тази група, е важен въпросът за осъществяване на програма, която да направи фермерството атрактивно и да осигури техни приемници. Като цяло секторните мерки оказват положително влияние върху този тип ППЗС.

Нови стопанства

И тази група ППЗС трябва да бъде във фокуса на аграрната политика. Те са сравнително млади, но им липсва професионално обучение и знания както в областта на земеделието, така и по отношение на наемането им в други сектори на икономиката. Ако не се предприемат специални мерки, тяхното положение бързо ще се влоши. По отношение на земеделската дейност, за да осъществяват икономически ефективно земеделие, те се нуждаят от съвети по отношение на това какви инвестиционни, производствени и маркетингови стратегии могат да предприемат.

Съществуват определени високи очаквания от приложението на мярката за подпомагане на полупазарните стопанства в България. Симулациите обаче не показват значително подобряване на паричния баланс на изследваните стопанства с нейното приложение. Това може да се обясни с факта, че като не заплащат за тези средства, ППЗС ще предпочетат използването им в по-малко рискови начинания, отколкото за инвестиции в земеделските стопанства. Затова без да е комбинирана с прилагането на другите мерки, тази мярка има малка ефективност.

Препоръчването на какви мерки за подпомагане и стимулиране на развитието на ППЗС да се предприемат зависи в значителна степен от това каква стратегия за развитие на аграрния сектор ще предприеме държавата. Ако следваната политика цели реструктуриране на сектора и изграждане на ефективни земеделски стопанства, то, съобразно особеностите на отделните типове ППЗС, би трябвало да се очаква че най-добър ефект ще дадат три основни групи мерки.

1. Като се има пред вид важноста на неземеделската заетост за ППЗС, особено за диверсифициращите и новите стопанства, **мерките за ускорено развитие на селските райони** ще имат важно значение за тях.
2. **Подобряване на пенсионната и на системата за социална сигурност** ще има важно значение за бъдещото развитие на ППЗС. Голяма част от тях са пенсионери или в напреднала възраст, което означава, че трябва да им се осигури социална спасителна мрежа и възможности за напускане на сектора.
3. При ППЗС, за които се установи, че имат изразена възможност за растеж, определено положително въздействие върху тяхното развитие ще имат **поддържането на добра обща икономическа конюнктура, усъвършенстването на твърдата инфраструктура и на информационните услуги**.

От резултатите от изследването можем да направим и извода, че всички мерки за подобряване на човешкия капитал ще имат най-силно въздействие върху положителното развитие на ППЗС, решили да се превърнат в стокови земеделски производители. Интервютата показват, че домакинствата с по-висока степен на образование осъществяват по-добра земеделска дейност, по-лесно намират работа извън земеделието. Като се има пред вид, че основен проблем за тези ППЗС са ограничените капиталови ресурси, с които разполагат, мерките за стимулиране на инвестициите в земеделските стопанства, съчетани с мерки за повишаване на образованието, са най-приемливият набор от средства за стимулиране на тези стопанства в средносрочна перспектива.

ЛИТЕРАТУРА

- Aleksiev, A. (2003): Environmental impacts of the CAP on Semi-Subsistence farming in Bulgaria
- Arzeni A., Esposti, R., Sotte, F. (2001): Agriculture in transition countries and the European model of agriculture: entrepreneurship and multinationality, Framework for a Regional Development Vision, Final Report pp. 65-76, The World Bank, Šibenik-Zadar.
- Bachev H. (2006): Assessment of sustainability of Bulgarian farms, Magazine "Agricultural economic and national center for agrarian sciences", 3/2006
- Bachev H. (2005): Governing of land supply in Bulgarian farms, Development and Comp Systems 0511008, EconWPA.
- Bachev, H. (2006): National policies related to farming structures and sustainability in Bulgaria, Development and Comp Systems 0511006, EconWPA.
- Bankova, I. (1999): About successful integration of Bulgarian agriculture in the European Union, Facta Universitatis, Series Economics and Organization, Vol. 1, No. 7, pp. 63-68.
- Baum, S. and Weingarten, P. (2004): Developments of rural economies in Central and Eastern Europe: an overview
- Bleahu, A. and Janowski, M. (2002): Rural Non-Farm Livelihood Activities in Romania: A Report on Qualitative Fieldwork in two Communities, Natural Resource Institute, Report No. 2725, University of Greenwich, UK.
- Braun, J. von and Lohlein, D. (2003): Policy options to overcome subsistence agriculture in the CEECs, in: Abele, S. and Froberg, K. (eds.): Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?, Studies on the Agricult
- Brüntrup, M. and Heidhues, F. (2002): Subsistence Agriculture in Development: Its Role in Processes of Structural Change, Discussion Paper No. 1/2002, University of Hohenheim - Center for Tropical Agriculture, Hohenheim, Germany.
- Burger, A. (2001): Agricultural Development and Land Concentration in a Central European Country: A Case Study of Hungary, Land Use Policy, Vol. 18, 259-268.
- Burgerné, G.A. and Szép, K. (2006): Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete napjainkban (The Economic Situation of Individual (Family) Farms), Agroinform Kiadó, Budapest, Hungary.
- Buzdalov, I. (2006): Large and small farms of agribusiness: advantage and sustainability of development, APK: Economy and Management, 11/2006, pp. 2-8.
- Chaplin, H., Davidova, S., and Gorton, M. (2006): Non-agricultural Farm Diversification and its Potential Contribution to Rural Development
- Csaki C., Kray, H., Zorya, S. (2006): The Agrarian Economies of Central-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States :An Update on Status and Progress in 2005, The World Bank, ECSSD - Environmentally and Socially Sustainable Development Europe
- Csaki, C. and Kray, H. (2005): The Agrarian Economies of Central-Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States :An Update on Status and Progress in 2005, The World Bank, ECSSD - Environmentally and Socially Sustainable Development Europe and C
- Dardjohnov, T. (2006): Family farms or business agro-industrial farms, The Agribusiness, 4-5/2006, pp.30-33.
- Davidova, S. (2005): Productivity, efficiency and competitiveness of farm structures in Central Europe: are there useful lessons for other transitions countries?, Analitical Centre Agri-Food Economics, Quarterly Bulletin № 4 (26) 2005, pp. 19-32.
- Davis, J. and Pearce, D. (2000): The Rural Non-farm Economy in Central and Eastern Europe, Discussion Paper No. 2000/04, Natural Resource Institute, Kent, UK.
- Dirimanova, V. (2005): Land Market with Fragmented Landownership Rights in Bulgaria: An Institutional Approach, paper presented on the 94th EAAE Seminar 'From households to firms with independent legal status: the spectrum of institutional units in the de
- Dojchinova, J. (2004): Organizational restructuring of the agri-business in the acceding to EU period, conference, „The joining of Bulgarian agriculture to EU" pp. 26-40. Doklads from round table - 28.10.2004-UNWE Sofia

- Dojchinova, J. (2006): Bulgarian farms in conditions of European integration, *Zemedelie Plus*, 8/2006, pp. 4-6.
- Dojchinova, J. and Kanchev, I. (2006): Agriculture cooperation and their social functions in the rural regions, *Zemedelie Plus*, 11-12/2006, pp. 9-12.
- FAO and EBRD (2004): Expanding ProCredit's Operations in Rural Areas, study supported under the Balkan region special fund, FAO Investment Centre and EBRD Cooperation Programme, Report Series, No. 4, Rome, Italy.
- FAO and EBRD (2005): Bank Lending to Small and Medium Sized Enterprises in Rural Areas: An Analysis of Supply and Demand, Study supported under the EBRD Technical Cooperation Balkan Region Special Fund, FAO Investment Centre and EBRD Cooperation Programme.
- Gardner, B. and Lerman, Z. (2006): Agricultural Cooperative Enterprise in the Transition from Socialist Collective Farming, Discussion Paper No. 9.06, The Hebrew University, The Centre for Agricultural Economic Research, The Department of Agricultural Eco
- Giovarelli R.(2000): Mortgage in the Bulgarian Agricultural Sector, RDI Reports on Foreign Aid and Development #104, Rural Development Institute, Seattle, USA.
- Giovarelli R., David Bledsoe (2001): Land Reform in Eastern Europe: Western CIS, Transcaucuses, Balkans, and EU Accession Countries, Rural Development Institute, paper prepared for FAO, Seattle, Washington, USA.
- Heidhues, F. and M. Brüntrup (2003): Subsistence Agriculture and Development: Its Role in Process of Structural Change, in: Abele, S. and K. Froberg (eds.): Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?, Studies
- Hertz, T. (2007): Determinants of Investment in Bulgarian Family Farming, presented at UN/FAO Workshop
- IME (2000): Aspects of land consolidation in Bulgaria, FAO Comparative Study on Land Fragmentation in Four CEECs: Bulgaria, Czech Republic, Hungary and Romania, Executive Summary, Institute for Market Economics (IME), Sofia, Bulgaria.
- Jansen, H.G., Pender, J., Damon, A., Wilemaker, W., Schipper, R. (2006): Policies for sustainable development in the hillside areas of Honduras: a quantitative livelihood approach, *Agricultural Economics*, Vol. 34, 141-153.
- Kaneva, K. et al. (2007): Perspectives for development of agribusiness farms, *Zemedelie Plus*, 1/2007, pp. 10-13.
- Kaneva, K., Mladenova, M., Koteva, N., Bachev, H., Risina M., Hadjieva, V., Mitova, D. (2005): Efficiency, sustainability and competitiveness of the agricultural farms in Bulgaria, Magazine "Agricultural economic and national center for agrarian sciences", 6/2005.
- Kopeva, D. and Mihailov, D. (2002): Agrarian Reform, Regional Development and Business Opportunities in Regions with Ethnically Mixed Populations, Institute for Market Economics (IME), Sofia, Bulgaria.
- Kostov, P. and Lingard, J. (2001): Rural development as risk management, Centre for Rural Economy, Working Paper No. 65, University of Newcastle upon Tyne, UK.
- Kostov, P. and Lingard, J. (2002): Subsistence farming in transitional economies: lessons from Bulgaria, *Journal of Rural Studies*, 18 (2002), p. 83-94.
- Kostov, P. and Lingard, J. (2004): Subsistence Agriculture in Transition Economics: Its Roles and Determinants, *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 55, No. 3, p. 565-579.
- Lerman, Z. (2001): Agriculture in transition economies: from common heritage to divergence, *Agricultural Economics*, Vol. 26, pp. 95-114.
- Lerman, Z. (2003): Institutions and Technologies for Subsistence Agriculture: How to Increase Commercialization, in: Abele, S. and Froberg, K. (eds.): Subsistence Agriculture in Central and Eastern Europe: How to Break the Vicious Circle?, Studies on th
- Lerman, Z. (2004): Policies and institutions for commercialization of subsistence farms in transition countries, *Journal of Asian Economies*, Vol 15, pp. 461-479.
- Lukashev, N. (2006): Regulation of prices in production and services of the agro-industrial complex, *APK: economy and management*, 8/2006, pp. 24-26.

- Lulcheva, D. and Todorova, S. (2005): Actual problems of the structural reform in Bulgarian agriculture, *Journal of Central European Agriculture*, Vol 6, No 4, pp. 563-568.
- Mathijs, E. and Noev, N. (2002): Commercialization and Subsistence in Transition Agriculture: Empirical Evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania, contributed paper, 10th EAAE Congress "Exploring diversity in the European Agri-food System", Zar
- Mishev P. and Golemanova, A. (2004): Evaluation of the Effects of Pre-Accession and Accession Instruments on the Development of the Northeast Region in Bulgaria, in: Petrick, M and Weingarten. P. (eds.): *The Role of Agriculture in Central and Eastern Europe*
- Mishev P., N.Ivanova (2006): The influence of the common agricultural policy on production after Bulgarian accession to EU, pp. 221-258 *Year Book - UNWE Sofia*, 2006
- Mishev, P. (2003): Agrarian reform and agricultural policy in transition period in Bulgaria, Thesis for Doctor of Science degree.
- Mishev, P. and Kostov, P. (2000): Subsistence farming in Bulgaria - trends and prospects, *Bulgarian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 6(2002), pp. 65-74.
- Mishev, P. and P. Kostov (2003): Decision Making Patterns of Subsistence Farmers in Bulgaria
- Naydenov, N. (2006): Pathways towards efficient levels of machinery investments needed for the sustainable development of arable farms in Bulgaria
- on Migration, Transfers, and Household Economic Decision Making, Rome, Jan. 11-12, 2007.
- Pearce, D. and Davis, J. (2000): The Role of the Rural Non-Farm Sector in the Reconstruction of the Balkans, Discussion Paper No. 2000/02, Natural Resource Institute, Kent, UK.
- Popov, R. (2006): The Development of Bulgarian Agricultural Farms under Conditions of the Common Agricultural Policy of the EU, Magazine "Agricultural economic and national center for agrarian sciences", 3/ 2006.
- Proto, E. (2007): Land and the transition from a dual to a modern economy, *Journal of Development Economics*, Vol. 83, p. 88-108.
- Rothschild, C.S. (1996): Social aspects of the transition with a focus on agricultural price policies in Romania, Bulgaria and Slovenia, *Options Méditerranéennes - Série B - 22, Agricultural price reform under transition in Bulgaria, Romania and Slovenia*
- Siiskonen, P. (1996): Overview of the socio-economic position of rural women in selected Central and Eastern European Countries - Bulgaria, Croatia, The Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Slovakia, and Slovenia, FAO, Rome, Italy
- Slavova, J.(2004): Market orientation and the challenge of Bulgarian agrarian export, The joining of Bulgarian agriculture to EU, conference, pp. 55-61. Doklads from round table -28.10.2004-UNWE Sofia
- Stefanova, V. (2006): From subsistence to organic farming and management of HNV farmlands, presentation given on an EU workshop June 2006.
- Stoyanova, Z.(2004): The small business in the Haskovo District, Magazine "Agricultural economic and national center for agrarian sciences", 6/2004.
- Svetlakov, A.(2006): Life quality as a factor of straightening economy security, *APK: economy and management*, 10/2006, pp. 42-43.
- Terluin, I.J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories, *Journal of Rural Studies*, Vol. 19, pp. 327-344.
- Thomson, K. (2003): Conclusion: Knowns, Unknowns, and Possibilities
- Vincelette, G.A. and Vassileva, I. (2006): Untangling the maze of European Union funds to Bulgaria, Working Paper No. WPS3962, The World Bank, Washington, USA.
- Vira, V. and Narnicka, K. (2003): Semi-subsistence Farming in Latvia: Its production function and what will be the impact of proposed EU support?, Working Paper 2003:14(49), Stockholm School of Economics in Riga, Riga, Latvia.
- World Bank (2004): Bulgaria: Survey on rural development needs, The World Bank, Environmentally and Socially Sustainable Development, Europe and Central Asia Region, Washington, D.C., USA.
- Yoveva, A. and Mishev, P. (2001): Using Urban Agriculture for Sustainable City Planning in Bulgaria, *UA Magazine 4 - Integration of UPA in Urban Planning*, RUAF Foundation, pp. 14-16.

Приложение 1.

"Земеделско стопанство"¹⁷ е самостоятелна технико-икономическа единица, подчинена на едно управление, произвеждаща земеделска продукция и отговаряща поне на един от следните критерии:

1. обработка (стопанисва) най-малко:

- 5 дка използвана земеделска площ;
- 3 дка обработваема земя;
- 2 дка естествени ливади;
- 1 дка овощни насаждения (чиста култура);
- 1 дка лозя;
- 1 дка специализирани култури (зеленчуци, хмел, тютюн, подправки, етерично маслени култури, цветя, декоративни растения, ягодоплодни, гъби, разсадници и др.);
- 0,5 дка оранжерии;

2. отглежда най-малко един от следните видове или категории животни:

- 1 крава;
- 1 биволица;
- 2 говеда;
- 2 бивола;
- 1 женска за разплод (еднокопитни);
- 2 работни животни (еднокопитни);
- 5 прасета;
- 1 свиня майка;
- 5 овце майки;
- 2 кози майки;
- 50 кокошки носачки;
- 100 пилета за угодяване;
- 10 продуктивни пчелни семейства;
- 10 зайкини;
- 1 репродуктивно мъжко животно, използвано за естествено покриване - бик, жребец, нерез;
- специални видове животни - 1000 пъдпъдъка, 30 други птици (пуйки, гъски, пастици и други), щрауси, ангорски кози, ангорски зайци, норки, нутрии, буби.

¹⁷ ЗАКОН за преброяване на земеделските стопанства в Република България през 2003 г. (Обн., ДВ, бр. 17 от 21.02.2003 г.), § 1

СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ПОЛУПАЗАРНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ

Резюме:

Земеделието е традиционен сектор за българската икономика. След 2007 г. то се намира в качествено нова икономическа и политическа среда. Като членуващи в ЕС, българските земеделски производители са задължени да спазват Общата селскостопанска политика (ОСП).

За българското земеделие е характерна силно изразена дуалистична структура – огромен брой малки стопанства, част от тях нестокови, а други полупазарни, и малко на брой, но големи производствени единици. Ако за големите земеделски стопанства е възможно по-лесно спазването на механизмите за регулиране и управление на аграрния сектор, то за дребните, нестокови стопанства не може да се очаква съществен потенциал за растеж. При тази ситуация безспорен интерес представляват полупазарните стопанства в България, за които може да се допусне, че имат потенциал за развитие. Във връзка с това в програмата за развитие на селските райони е включена специална мярка, с която да се подпомогне това развитие.

Основната цел, която се постига в студията, е, че са разкрити възможностите за успешното развитие на полупазарните стопанства като пазарно ориентирани земеделски стопанства. На основата на анализа на особеностите се установява, че положително въздействие върху тяхното развитие оказват поддържането на добра обща икономическа конюнктура, усъвършенстването на инфраструктурата и информационните услуги. При наличието на тези условия около 1/3 от полупазарните стопанства имат потенциал за превръщане в пазарно ориентирани земеделски стопанства.

STATE AND PERSPECTIVE OF DEVELOPMENT OF SEMI-SUBSISTENCE FARMS IN BULGARIA

Abstract:

Agricultural sector in Bulgaria is a traditional one for the national economy. After 2007 it runs in a definitely new economical and political environment. As a member of EU the Bulgarian agricultural producers are obligated to adopt the Common Agricultural Policy (CAP).

The agricultural sector has a dualistic structure - in one hand there are large number of small farms, part of them subsistence or semi-subsistence and in the other hand there are only a few number of market oriented units. If the big producers are easier to adherence the legislations of the agricultural sector then it will be very difficult for the small scale farms. Indisputably interest represent the semi- subsistence farms which have a potential to develop to market oriented ones. According to this the Rural development program includes a special measure for semi-subsistence farms to support their development.

The main aim in the paper is to reveal the opportunities for development of semi-subsistence farms as a market oriented ones. Based on analysis of their characteristics the conclusions are that positive effects of their development are influenced by better economic environment and improved infrastructure and information services. According to these conditions one third of them have a potential to grow to the market oriented structures.